Республика... Пушкина

Бөгүнгү номерде: Россия Федерациязының Конституциязының хүнүнге тураскааткан

АЖЫК ӨӨРЕДИЛГЕ

(1—4 арыннар).

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 155 (16765)

2003 чылдың ДЕКАБРЬ 6, суббота

Ат салган шагы 23.00
Садар өртээ 4 рубль.

ДЕКАБРЬ 7 — Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының дөртку чыыжының депутаттарының соңгулда хүнү

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының КЫЙГЫРЫЫ

Хүндүлүг соңгукчулар!

Улуг-хүнде, **2003 чылдың декабрь 7-де,** Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының дөртку чыыжының депутаттарының соңгулдалары болур. Бадылаашкын **8.00 шактан 20.00 шакка чедир** соңгулда участоктарынга эртер.

Күрүне эрге-чагыргазының органнарынче соңгуур эрге Россияның 18 хар назы четкен хамааты бүрүзүнге магадылаттынган. Конституция езугаар бистиң күрүневистиң ажыл-херектерин эргелеп-башкарарынга дорт киржир бодуңарның эргеңерни боттандырыңар. Бодуңарның шилиишкиниңерни кылыңар. Россияның чоокку дөрт чылда кандыг болуру бистиң силерниң-биле киржилгеден хамааржыр. Хүлээлгеңерни күүседиринге силерге өг-бүле, амыдырал-чурттарга дугайында сагыш човаашкыннар-даа, соок-чывар-даа шаптыктавас дээрзинге бүзүрээр-дир бис.

Бадылаашкын организастыг, эрге-хоойлу нормаларынга дүүштүр эрткен турзун дээш соңгулда комиссиялары олардан хамааржыр бүгү-ле чүүлдерни кылыр дээрзин бодувустуң талавыстан бүзүредип тур бис. Силерниң күзел-соруулуңарны хостуу-биле илередиринге эргежок чугула байдалдар тургустунган турар.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ТӨП СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫ.

УЧАСТОКТАР БАДЫЛААШКЫНГА БЕЛЕН

Кызыл хоорайның мэри Дмитрий Донгак Россия Федерациязының Күрүне Думазынче соңгулдаларның чугулазын болгаш харыысалгалыын өөренип көргеш, оралакчылары Сергей Барыбин болгаш Олег Саая-биле хоорайның 31 участоктарының соңгулда комиссияларының даарта эртер бадылаашкыннарга белеткелин декабрь 4-5-те хынаан. Оларның шуптузу соңгукчулар санынга бюллетеньнерни алгаш, санааш, комиссияның таңмазын баскаш, соңгулда хүнүнге чедир сейфтээн. Бүгү соңгулда участоктарында телефоннар ажылдап турар, өрт айыылынга удур хемчеглер алдынган. Соңгукчуларның кирип бадылаар кабиналары тургустунган, бадылаашкын залдары белен, а оларның колдуу школаларның, өөредилге черлериниң хуралдаар болгаш спорт залдары, культура бажыңнарының фойелери болур.

Хоорайның удуртукчулары участоктарның соңгулда комиссияларының даргалары болгаш кежигүннери-биле чугааларны хыналда үезинде кылган. Оларның хөй кезии комиссиялар ажылдарынга чаңгыс эвес чыл киржип турары билдинген. Соңгулда участоктары бүрүткеттинген черинден өскээр бадылаар апарган соңгукчуларга шынзыдылгаларны бижип берип турар. Бажыңнарынга бадылаарларның даңзызы база тургустунганын дыңнатканнар.

Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының даргазы Черноусов хоорайның удуртукчуларының соңгулда участоктарының ажылдарынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп, доктаамал бүгү талалыг дузалап келгени дээш өөрүп четтиргенин илереткеннер.

МЭРИЯНЫҢ ПАРЛАЛГА АЛБАНЫ.

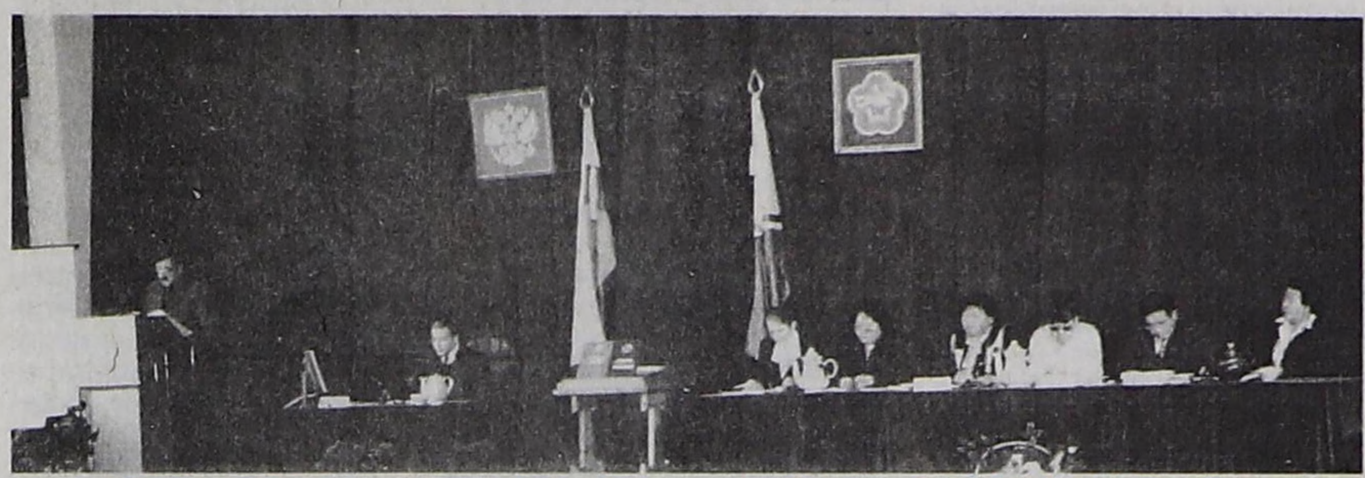

КЫМ-ДАА ТООМЧА ЧОК АРТПААН

Кызыл хоорайның Улусчу чогаадылга бажыңы декабрь 5-те байырлал шинчи киир каастаттынган. Ооң улуг залынга кирип келирге сценазының артында Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың күрүне сүлде демдектерин, туктарын аскылаан, чараш ширээ кырында РФ-тиң болгаш ТР-ниң конституцияларын делгээн, күрүне индирин тургускан.

Сценаның кырында столдарда төлээлекчи, күүсекчи болгаш суд эрге-чагырга органнарының удуртукчулары олурупкан. Россия Федерациязының Конституциязын хүлээп алганындан бээр 10 чылынга тураскааткан өөредилгениң киржикчилери залда олуттарны ээлепкен, сандайлар мырыңай чедишпейн турган.

Бөгүнден эгелээн моон соңгааргы хүннерде бистиң улуг, делгем Россиявыстың девискээринге, бүдүрүлге, албан организация, өөредилге черлеринге, школаларга, шериг кезектеринге Россия Федерациязының Конституциязының ажык өөредилгези болурун Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак чыылганнарга дыңнаткан. Чаа үс чылдың эгезинде хүлээп алган Конституция демократтыг, эрге-хоойлулуг, хамааты ниитилелдиг күрүненің чаа таваан салырынга идигни бергенин ол айыткаш, ол Үндезин хоойлунуң чурттуң амыдыралынга улуг ужур-дузазынга доктааган. Чурттуң Президентизи В.Путин Россияның 89 субъектизиниң удуртукчуларынга РФ-тиң Конституциязын хүлээп алганындан бээр 10 чылынга тураскааткан ажык өөредилгени эрттирер даалганы бергенин Шериг-оол Дизижикович чугаалааш, ооң ажыттынганын чарлаан.

Залга РФ-тиң болгаш ТР-ниң күрүне гимннери чаңгыланып турган.

Сценада стол артында олуруп турар төлээлекчи, күүсекчи, суд эрге-чагырга органнарының удуртукчуларын Дарга таныштырган. Федералдыг органнарның төлээлекчилери — Сибирь Федералдыг округтуң инспектору Т.Д. Монгуш, ТР-ниң Дээди судунуң даргазы Н.Ч. Күжүгет, Арбитраж судунуң даргазы Л.К-Б. Маады, Тыва Республиканың өмүнээзинден ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак, Конституция судунуң даргазының хүлээлгезин күүседип турар О.Л-С. Салчак, Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының даргазының оралакчызы Н.С. Германова, Хоойлужудулга палатазының комитет даргазы Т.Б. Куулар олуржуп турарын дыңнаткан.

ТР-ниң Улуг Хуралының, тус чер хуралдарының депутаттары, бүгү деннелдиң күүсекчи болгаш суд эрге-чагырга органнарының, политиктиг партиялар болгаш шимчээшкиннериниң, бүдүрүлгелер, албан черлериниң, шажын-чүдүлге, аныяктар, хөй-ниити болгаш өске-даа организацияларның ажылдакчылары залда олуруп турарын ол айыткаш, федералдыг-даа, РФ-тиң субъектизи Тыванын-даа төлээлери ажык өөредилгеде киржип турарын чугаалаан.

РФ-тиң Конституциязының ажык өөредилгезиниң кичээлин Ш.Д.Ооржак удуртуп эрттирген. Ийи шактың дургузунда РФ-тиң Конституциязының тос эгезинге хамаарыштыр тайылбыр илеткелдерни юристер кылыр, оларга хамаарыштыр өөредилгениң киржикчилери санал-оналдарын бээр, айтырыгларны салыр чурумну доктааткан.

Ынчангаш РФ-тиң Конституциязын хүлээп алганындан бээр 10 чылынга тураскааткан ажык өөредилге эгелээн.

(Уланчызы 2-ги арында).

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

Тыва Республиканың юстиция херектериниң талазыбиле сайыды Александр Аркадьевич ЯЗЕВ ажык өөредилгени РФ-тиң Конституциязының «Конституция тургузуунуң үндезиннери» деп 1 эгезинге тайылбыры-биле ажыткан.

Бирги эгеде быжыглаттынган конституция тургузуунуң үндезиннери Конституцияның өске эгелеринде айыттынган байдалдарга, Россия Федерациязының өске-даа нормативтиг эрге-хоойлу актыларынга, амыдыралда ажыглаттынып турар хоойлуларның системазынга бирги нормативтиг база болур дээрзин ол айыткан.

Ук эгеде кол кичээнгей күрүнеиң ажыл-чорудулгазының болгаш ооң тургустунарының принцивинче салдынып, албан-дужаалдыг кижилерниң, күрүне органнарының хамаатыларның эрге-ажыктарын үндезин чок черге киржиринден хөй-ниитини, кижилерни камгалаарынга ооң амгы ниитилелге салдарының улуун тайылбырлап турар.

«Күрүне – кижи» деп удурдедир хамаарылганың орну солушкан. Бир эвес чагырып-дужаар езу-чурумда хамааты кижи бодунуң эрге-ажыктарын бир дугаарында күрүне сонуургалы-биле үүлдештирип алыр турган болза, амгы Конституция оон аңгы принципти тургускан. Кижиниң болгаш хамаатының эрге-хосталгазын хүлээп көөрү, херек кырында боттандырары күрүнеиң конституция езугаар хүлээлгези апарган. Кандыг-даа байдалда кижиниң эрге-хосталгазы аңгы күрүне структураларының сонуургалынга чемиш болбас ужурлуг. Ол ниитилелге кижиниң бодун алдынарынга шупту чүвени чөпшээрээни, харыысалга чок болурун чугаалааны ол эвес. Хоойлуну сагыыры, өске кижилерниң эрге-хосталгазын хүндүлээри – Россияда хамааты кижи бүрүзүнүң конституция езугаар хүлээлгези.

Амгы Конституция езугаар хуу өнчү, дериг-херексел, бүдүрүлге күрүне өнчү-хөреңгизи дег камгалаттынар. Хамааты кижи хуу заводтуг, фабрикалыг, банкылыг, станоктуг болгаш өске-даа дериг-херекселдиг, машина-техникалыг, хуу черлиг бооп болур. Хуу өнчүнү күрүнеиң кандыг-даа хевирге кызыпкыяры, кижиге хуу өнчү тургузуп алырынга, ажыглаарынга, садыпсаарарынга шаптыктар тургузары хоруглуг. Конституция Россия Федерациязының бүгү девискээринге саң-хөө, бараан-сараан шимчээшкининиң хостуун, шынчы, ак сеткилдиг чижилгени чөпшээреп турар.

Конституция тургузуунуң үндезиннери Россия Федерациязынга идеологтуг, политиктиг хөй янзы байдалды, хөй партиялыг чорукту быжыглап турар. Партия бүрүзүнге шаптык чокка бодунуң идеологиязын ажылдап кылырынга, ону херек кырында боттандырарынга, чоннуң хүндүткелин, деткимчезин чаалап алырынга, боттарының хүрээлеңинче элзедиринге арганы берип турар. Күрүне партияларга хамаарыштыр нейтралдыг турштуг болур.

Конституцияның 1 эгезинге эдилгелер, немелделер киирерінге онза шыңгыы чурум көрдүнген. Конституция тургузуунуң үндезиннерин өскертири азы чаартыры, аңаа немелделер киирери чүгле чоннуң күзелибиле референдум азы Конституция хуралының чыыжын дамчыштыр киирер.

Россия Федерациязының Конституциязынга хамаарыштыр болуп эрткен ажык өөредилгеге Россия Федерациязының Конституциязының II эгезинге азы кижиниң болгаш хамаатының эргелери база хосталгаларынга хамаарыштыр делгереңгей тайылбырлыг чугааны РФ-тиң Юстиция яамызының Тыва Республикада эргелелиниң начальниги Сергей Степанович КҮЖҮГЕТ база Тыва Республиканың Арбитраж судунуң даргазы Лариса Күр-Базыровна МААДЫ кылган.

Кижиниң болгаш хамаатының кол-кол эргелери болгаш хосталгалары дээрге, бир-ле дугаарында, Конституцияга быжыглаан эргелер болурун Сергей Күжүгет дыңнаткан. Кижиниң кол эргелери болгаш хосталгалары аңгылаттынмас болгаш кижи бүрүзүнге төрүмелинден хамааржыр азы Конституцияда кижиниң магадылаттынган эргелерин болгаш хосталгаларын кым-даа казыыр азы ооң хоойлу езугаар эргелерин кызыгаарлаар эрге чок дээрзин дорт айтып турар. Кижиниң эки шынарын, үзел-бодалдарын хостуг илередиринге база бүгү-ле долгандыр турар таарымчалыг байдалдарга эргелерин казып болбас. Хоойлуга даянмайн, кижиниң, ооң өске-даа кол-кол эргелерин болгаш хосталгаларын казып болбас.

Россияга демократтыг эрге-хоойлулуг күрүнеиң хевирлеттинип тургустунарынга болгаш хамааты ниитилелдиң кижилериниң эргелерин болгаш хосталгаларын хандырарынга тургустунуп келген айтырыгларга кол рольду эрге-хоойлунуң юридиктиг магадылалы ойнап турар.

Кижиниң болгаш хамаатының эргелерин база хосталгаларын хоойлунуң утказы тодарадып турарындан ооң сорулгазы кижиниң бодунуң эрге-хоойлу камгалалынче угланганының демдээ болур. Ылап-ла кижиниң болгаш хамаатыларның эргелери база хосталгалары хоойлуларның утказы, тургузуу болгаш ажыглалы, хоойлужудулга болгаш күүсекчи эрге-чагырганың, тус чер бот-башкарылгазының ажыл-чорудулгазын тодарадыр болгаш шиидилге эргезин хандырып турар. Россий күрүне Конституцияда кижиниң болгаш хамаатының эргелерин быжыглавышаан, эрге-чагырга, эргелел, суд, прокуратура черлери, корум-чурум камгалаар органнарның ажыл-чорудулгазын таварыштыр оларның сайгарылгазын болгаш камгалалын боттандырарын айыткан.

Россия Федерациязының 1993 чылдагы Конституциязында кижиниң болгаш хамаатының эргелериниң база хосталгаларының дугайында кол кичээнгейни угландырып турар. Чаңгыс-даа күрүне органы, эргедужаал эдилээн кижилер кижиниң конституция езугаар эргелеринге болгаш хосталгаларынга удур эрге-хоойлу актызы азы шиитпир хүлээп ап болбас. Федералдыг хоойлу-дүрүм езугаар, конституция тургузуунуң үндезиннерин, кижиниң сагыш-сеткил, кадыкшыл, хоойлу-дүрүм эрге-ажыктары, өске-даа конституция езугаар эргелерин камгалаар сорулга-биле эргежок чугула апарган таварылгада федералдыг хоойлу езугаар чүгле айыткан хемчээлге кижиниң болгаш хамаатының эргелерин база хосталгаларын кызыгаарлап турар.

Конституцияда кижиниң болгаш хамаатының эргелериниң болгаш хосталгаларының магадылалдары **социал-экономиктиг, политиктиг болгаш юридиктиг** деп үш бөлүкке чардынып турар. Социал-экономиктиг магадылал — эргелерни болгаш хосталгаларны хостуг ажыглаарынга таарымчалыг байдалдарны болгаш материалдыг үндезиннерни тургузуп турар. Политиктиг магадылал — күрүнеиң углап-шиглээн политиказын, кижиниң төлептиг чурттаарын болгаш хостуг сайзыраарын магадылаар, политиктиг культураның чогуур деңнелинче угланган магадылал болуп турар.

Россия Федерациязының Конституциязынга үндезилээш, бистиң республиканың байдалдарынга хамаарыштыр 8 улуг чугула Хоойлуларны хүлээп алганын Сергей Степанович дыңнаткан. Ооң чижээнге административтиг хажыдыышкыннар дугайында, үндүрүг, чер, өг-бүле, кеземче кодекизи дээш, өскелерни-даа адап болур.

Тыва Республиканың Арбитраж судунуң даргазы Лариса Күр-Базыровна немелде тайылбырны кылбышаан, **хамааты эрге камгалалын канчаар боттандырып турарының** дугайында чугаалаан. Кижи бүрүзү бодунуң эргелерин болгаш хосталгаларын хоойлуда хоруттунмаан бүгү-ле аргалар-биле камгалаар эргелиг. Күрүне эрге-чагырга, тус чер бот-башкарылга органнарының шиитпириниң азы ажылының (ажыл кылбаанының) дугайында хомудалдарны судче киирип болур.

Россия Федерациязының Конституциязының 35 үүлүнде доктаатканы болза, хуу өнчү эрге-хоойлу езугаар камгалаттынар болгаш кым-даа бодунуң өнчүзүнден суд шиитпиринден аңгыда, хостаттырган бооп болбас. 1991 чылдан эгелеп экономика болгаш сайгарлыкчы ажыл талазы-биле чөрүлдээлиг айтырыглар көөрү-биле Россия Федерациязының Арбитраж судтарының системазы тургустунган. 1992 чылда ТР-ниң Арбитраж судунга 230 хомудал билдириишкин кирген, а 10 чыл эрткенде ындыг билдириишкиннерниң саны 2 муң ажа берген. Ол чүнү чугаалап турарыл дээрге, бо таварылгада чүгле рынок харылзааларының хөгжүп турарын эвес, а суд органнарынга чоннуң бүзүрелиниң болгаш ук албан черлериниң ат-алдарының бедиин илередип турары-дыр дээрзин Лариса Маады демдеглээн.

Бо эгеге хамаарыштыр залдан салдынган айтырыглар база эвээш эвес болган. Ылаңгыя школачылар, студентилер, сургуулдар боттарының өөредилгезинге, ортумак болгаш тускай өөредилге черлерин доозуп алырга, оларга ажылдаар черлер тывылбазын, школачыларның үүгле школачы дыштанылгаларындан аңгыда, чайгы үеде хондур ажылдаар лагерь отрядтарын тургузарынга дээш, өске-даа темаларга хамаарыштыр айтырыгларны салып, чогуур харыыларны алгылаан. Бо чылгы доозукчуларның 64 хуузу республикадан дашкаар хоорайларның дээди өөредилге черлеринче кирип алганы дээрге-ле, келир үеде аныяк кадрларның немежип болурунуң бир аргазы. Ынчалзажок көдээ черлерге орус дыл башкылаашкынының шынарын бедик деңнелге чедир көдүрери эргежок чугулазын Тыва Республиканың Чазак Даргазы Шериг-оол Ооржак демдеглээн.

Россияның федеративтиг тургузуунуң дугайында III эгеге хамаарыштыр Арбитраж судунуң судьязының дузалакчызы Наталья Мергеновна ХАЙДЫП тодаргай тайылбырны кылган.

Амгы үеде Россия Федерациязы күрүне тургузуунуң кончуг нарын системазын тургузуп турар. Ооң тургузуунче ниитизибиле Россия Федерациязының 89 субъектизи кирип турар. Субъект бүрүзү РФ-тиң күрүнеиң эрге-хоойлу талазы-биле кол кезээн тургузуп турар. Россия Федерациязының бүгү субъектилери шиитпир үндүрер эргелиг болгаш аңаа хамаарышкан норма-чижектерни хүлээп алыр эрге-байдалдыг.

Арбитраж судунуң судьязының дузалакчызы Наталья Мергеновна Хайдып Россияның федеративтиг тургузуунуң дугайында таныштырып тура, Россия Федерациязының Конституциязының 68,70, 71,73 үүлдеринге, 75 үүлдүң "ж" пунктузунга база 77, 78 үүлдеринге хамаарыштыр тодаргай тайылбырны кылган. Ниитизи-биле бо ийи эгеге хамаарыштыр тайылбыр кылган эштериниң тода угаадыындан ажык өөредилгениң киржикчилери боттарынга элээн-не хөй ажыктыг үүлдерни билип алган. Бөгүнгү болуп эрткен ажык өөредилгениң соонда кижи бүрүзүнге бир-ле онзагай бодал, даартагы хүнге дидим бүзүрел улам күштелген деп чугаалап болур.

Россия Федерациязының Конституция хүнүнге тураскааткан ажык өөредилгеге Конституцияның 4, 5, 6 эгелеринге судья Аяс Плоткаевич Саая, Тыва Республиканың Конституция судунуң судьялары — Светлана Очур-ооловна Монгуш, Юрий Яковлевич Норбу болгаш өске-даа эрге-хоойлу ажылдакчылары тайылбырларны кылган.

Ылаңгыя Үндезин Хоойлунуң 4 дугаар эгезинде демдеглээни болза, Россия Федерациязының Президентизи күрүнеиң баштыңы ук эрге-байдал дээш туржур кордакчы кижиниң дугайында долузу-биле айыткан. 35 хар четкен хамааты бүрүзү РФ-тиң Президентизи кылдыр соңгуттуруп болур. Шак ындыг хар-назы Президент болурунга тааржып болур деп АКШ-та база доктааттынган. 40 хардан өрү назылыг хамааты ГФР-де Президент кылдыр соңгуттурар, Италияда—50.

Доктаамал чурттап турарының дугайында айтырыгны бир янзы санап чоруткан. Он чылдан эвээш эвес тус черге доктаамал чурттаан кижи ук эрге-байдалга кордап болур. Каяа, кандыг черге төрүттүнгени барымдаа эвес. Ынчангаш үстүнде айыттынган хуусаа демократчы байдалды хандырып турар.

РФ-тиң Президентизиниң дугайында эге 14 үүлден (80-ден 93-ке чедир) тургустунган. Президент, шынап-ла, Конституцияның магадылакчызы бооп турар. Ол дээрге эң таарымчалыг ажыл-чорудулга. Конституция, федералдыг хоойлуларга дүүштүр күрүнеиң иштики болгаш даштыкы политиказының кол угланыышкыннарын Президент тодарадыр. Бодунуң бүрүн эргелерин боттандырарда, күрүне органнарын дамчыштыр ол чорудар.

Президентиниң бүрүн эргелериниң дугайы Конституцияның «Россия Федерациязының Президентизи» эгениң 83-90

чүүлдеринде, «Федералдыг Хурал» деп эгениң 107 чүүлүнде кирген. Конституцияда доктааткканы болза, Россия Федерациязының Президентизи 4 чыл хуусаа дургузунда соңгуттурар. Россия Федерациязының Президентизинге чаңгыс ол-ла кижи хары угда ийи катап соңгуттуруп болур.

Президентиниң бүрүн эргелерин 83 чүүлде онзагай бир бөлүк магадылап турар. Федералдыг деңнелде эң кол чугула турушту ээлеп турар албан-дужаалдыгларны Президент томуйлаар болгаш хостаар эргелиг. 97 чүүлде айытканы болза, Россия Федерациязының Чепсектиг Күштериниң дээди командылалын Президент боду томуйлаар, боду хостаар. Чүге дээрге Президент Россия Федерациязының Чепсектиг Күштериниң Кол командылакчызы боор турар.

Россия Федерациязының Президентизиниң дугайында Конституцияда киирген эгеге хамаарыштыр ажык болгаш бижимел-биле харыылар эвээш эвес болган. Тайылбырлакчылар, ажык кичээлди башкылап эрттирип турган Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак айтырыг бүрүзүнге билдингир, солун болгаш чедингир харыыларны берген. Мээң (репортерларның бирээзи Арапчор Оксурнуң) чанымга орган төөгү башкызы (Кызылдың №11 школа) Фаина Назаровна Зябрева тайылбырлакчыларның бирээзи Виталий Фитинни өөреникчим деп. "эрге-хоойлу ажылдакчылары езулуг башкылар-дыр оң" деп чанында бир өөреникчизи-биле кады эгин кожа олурду.

Бо чылын он чыл болуп турар Россия Федерациязының Конституциязы онза быжыг, мурнуку чылдарда чуртка бараан болуп турган Үндезин Хоойлулардан артык амыдыралчызы, чончузу-биле ылгалдыы демдеглеттинген. Бир эвес буурап дүшкен чагырып-дужаар системаның баштайгы болгаш эң сөөлгү Президентизи М.С. Горбачевту бүгү чоннуң бадылаашкыны-биле, хөй кордакчыларлыг эрттирген болза, Совет Эвилели тос башкаланмас турганы чадавас дээн байдал ажык өөредилгеге тургустунган. Аргалар, хевирлер, шилиттинген езу-чурум чондан ыраарга, бичии булуң турҗук, улуг болгаш шылгалда эрткен күрүне болгаш төре херээ безин төөрей берип болур.

Федералдыг Хурал, РФ-тиң Конституциязын езугаар алырга, доктаамал ажылдап турар төлээжидилге болгаш хоойлужудулга органы. Эрге-чагырга ийи аңгы-даа болза, олар, дөзевилей алырга, аъттың адыр кулаа, бениң ийи эмии дег тудуш-кожа, аразында сып-сырый харылзааларлыг.

Күрүне Думазы чурттуң чонун төлээлээн. Федерация Чөвүлели—РФ-тиң девискээр бүрүзүнүң төлээлеринден бактааган, девискээрлерниң бир деӊ эргелери барымдаалап тургустунган. Херек кырында алырга, девискээрлерниң туруш-хемчээли, ында чурттакчыларның саны аңгы-аңгы.

Федерализмниң принцивинге хамаарыштыр алырга, хөй партийжи болурунуң принциви шынар талазы-биле чап-чаа барымдаа. Күрүне Думазының ажыл-чорудулгазы хөй партийжи болурунуң үндезининге хевирлеттинген. Федералдыг соңгулда округунуң талазы-биле 225 депутат (450-ден) соңгудар.

Федералдыг Хуралдың ажыл-чорудулгазы чаңчылчаан үш хевирге бактаар: төлээжидилге, хоойлужудулга болгаш хыналда. Күрүне эрге-чагырганың үндезини—чоннуң тура-соруун илередир төлээжидилге ажыл-чорудулгазы. Кезек-кезек болгаш эртер хостуг соңгулдалар дамчыштыр ону боттандырар.

Хоойлужудулга ажыл-чорудулгазы—бодунуң ужур-дузазы, утка-шынары-биле эң чугула болгаш боттуг болуушкун. Күрүнениң эрге-хоойлу системазын ол тургузар, ниитилелге тургустунуп келир хоойлу талазы-биле таарыштырылганы база хандырар. Бүрүн эргени алган эрге-чагырга тургузугларын контрольдаары негеттинип келир. Парламент контролюнуң арга-хевирлерин сайзыраңгайжыдары албан негеттинер.

Ажык өөредилгеге айтырыг-харыылар эвээш эвес тургустунган. Ылаңгыя Федерация Чөвүлелинге хамаарыштыр. Улусчу эрге-чагырганың принцивин ҳажытпазының чорудуглары тайылбырлаттынган. Хоойлу мурнунга кым-даа деӊ эргелиг. Депутат эрге-хүлээлгеге холгаарлаашкынны болдурбазынның билиишкини бар. Дөзевилей алырга, «артап болбас адыр өрген, дээп болбас демир өрген» ышкаш байдал кымга-даа тургустунмас. Депутат кижиниң чогум шын, депутат ажыл-чорудулгазы кымның-даа хоргаадалшаптыктаашкынындан камгалалдыг. Бо талазы-биле чижектер-барымдаалар ажык өөредилгеге тайылбырлаттынган.

Россия Федерациязының Чазааның дугайында эгеде чүүлдер өөредилгеге делгереңгей тайылбырны алган. Чазактың тургузуу чаартылга, эде тургустунуушкуннуң негелделеринге дүгжүп турарын тайылбырлакчылар, өөредилгени башкылап эрттирип турган Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак делгереңгейи-биле тайылбырлаан.

«Суд эрге-чагыргазы» деп 7 эгеге хамаарыштыр Тыва Республиканың Дээди судунуң даргазы Надежда Чычаан-ооловна Кужүгет мындыг тайылбырны кылган.

Эрге-чагыргаларны аңгылаары конститусчу принцип апарган. Конституцияда суд эрге-чагыргазын күрүне эрге-чагыргазының бот-тускайлаң адыры кылдыр бир дугаар аңгы эге кылдыр демдеглеттинген. Суд эрге-чагыргазы хоойлужудулга болгаш күүседикчи эрге-чагырга-биле деӊ эргелиг. 1993 чылдың Конституциязында суд эрге-чагыргазының дугайында эгеде шиидилгени чүгле суд чорудар ужурлуг деп принцип колдап турар. Ол байдал судту корум-чурум болгаш хоойлу сагылгазының, хууда болгаш коллективтиг эрге, хосталга камгалалының системазының дээди чадазында эккелген. Хоойлуга дүүшкээ болгаш корум-чурум дээш демиселге, маргылдаалар болгаш чөрүлдээлер чарарынга, хоойлу хажыдылгазын тудуп, ону болдурбас чорукка суд дээди байдалды ээлээн турар ужурлуг.

Конституцияның дүрүмнерин боттандырып турда, «Россия Федерациязының суд системазының дугайында» Федералдыг Конституция хоойлузу хүлээп алдынган. Ооң долу боттаныышкыны Россияга демократтыг эрге-хоойлу күрүнезин тургузарының эргежок чугула байдалы болур.

Суд азы шиидилге деп чүл? Ол дээрге күрүне ажыл-чорудулгазының кижиниң эргелериниң нормаларын сагывайн турар янзы-бүрү чөрүлдээлерин өөренип көөр болгаш үзе шиитпирлээр хевири-дир. Шиидилгениң хевирлери: 1. Чүгле суд езугаар болгаш күрүнениң мурнундан; 2.Суд хуралдарынга хамааты, кем-херек үүлгедиглериниң болгаш өске-даа херектерни өөренип көөр арга-биле. 3. Хоойлуда доктааткан чурум езугаар чорудар.

Ол ышкаш 7 эгеде судьяга хамаарыштыр дараазында негелделерни айыткан:

— РФ-тиң хамаатызы болур ужурлуг;

— 25 хардан өрү назылыг;

— дээди юридиктиг билиглиг;

— беш чылдан эвээш эвес юридиктиг стажтыг болур.

Бо дөрт кол негелделерни РФ-тиң Конституциязы доктааткан. Судьяларга дараазында немелде негелделери «РФ-тиң судьяларының эрге-байдалының дугайында» Федералдыг хоойлуда доктаатканы болза:

— судья Конституцияны болгаш хоойлуларны албан сагыыр ужурлуг; судья суд эрге-чагыргазының ат-алдарын кудуладып болгу дег бүгү-ле чүүлдерден чайлап чоруур ужурлуг; судья кандыг-даа деңнелдиң депутады болур эргези чок; судья кайы-бир политиктиг партияларның болгаш шимчээшкиннерниң кежигүнү болур эргези чок; судья сайгарлыкчы болгаш өске-даа акша-төлевир-биле холбашкан ажыл-чорудулга кылыр эргези чок (эртем ажылы, башкылаашкын болгаш чогаадыкчы ажылдан өске).

Судтар федералдыг болгаш тус черний деп аңгыланыр.

Оларның ылгалы чүдел деп айтырыгны сайгарган.

Судьяларның чаңгыс аай эрге-байдалы дээрге, судьяларны эрге-дужаалынга томуйлаары-биле доктааткан чаңгыс аай негелделери, судьяларның эргезин дужүрериниң чаңгыс аай дүрүмү, оларның кандыг-даа судта ажылдап турарындан хамаарылга чокка, эргелериниң деӊ камгалалы болгаш бир аай быразы, оларның хамаарышпас, солуттунмас, дээр эрге чок чоруу-дур. Судьяларның чаңгыс аай эрге-байдалын доктааткан чуртта суд системазының база чаңгыс болганы-биле холбашкан.

Үстүнде айтырыглар-биле чергелештир федералдыг судтар биле субъектилер судтарының ылгалының, судьяларның солуттунмазының дугайында болгаш ажык болгаш хааглыг судтар дугайында солун тайылбырны Н.Ч.Кужүгет кылган.

Улаштыр ол-ла эгеге хамаарыштыр **Зарина Маадыр-ооловна КҮНЗЕК** илеткел кылган. Чаргы чарар судьялар дугайында чугаалап тура, республикада чүгле 14 ындыг судья барын, ол канчап-даа чедишпес дээрзин тайылбырлаан.

РФ-тиң Конституция суду ТР-ниң Конституция судунуң шиитпирин өскертип болур бе дээрзин кым сонуургавас боор. Ындыг чорук болдунмас. Оларның аразында организастыг болгаш процессуалдыг харылзаа чок, чагыртыышкын чок. Оон аңгыда хоойлу езугаар РФ-тиң субъектизиниң конституция судунуң шиитпирин өске суд эде көөр эрге чок.

База бир солун айтырыгларның бирээзи Россия Конституциязын езугаар Конституция, Дээди болгаш Үстүкү арбитраж судтарының судьяларын РФ-тиң Президентизиниң сүмелээни-биле Федерация Чөвүлели томуйлаар. Ынчап кээрге эрге-чагырга үлелгезиниң принциви сагыттынмайн турар эвеспе деп айтырыг чамдык кижилерни сонуургадып тур боор дээрзин айытпышаан, илеткелчи тодаргай харыыны берген.

7 эгениң түңнели бо:

1.Суд эрге-чагыргазының дугайында дүрүмнер тода болгаш билдингир кылдыр бижиттингени ону күрүне эрге-чагыргазының бир бот-тускайлаң адыры кылдыр тодарадып турар.

2.Россияга судтан өске кеземче, негелде болгаш өске-даа херектерни көөр эргелиг органнар чок. Судтар чүгле федералдыг хоойлу езугаар тургустунар.

3. Шын шиидилге ниитилелдиң болгаш хууда кижилерниң камгалал механизми болуп турар. Шын шиидилгениң сорулгалары — кижилерниң эргезин болгаш хостуг чоруун камгалаары, хоойлу болгаш корум-чурум сагылгазын быжыктырары.

4. Хоойлужудулга езугаар судьяларның чаңгыс аай эрге-байдалы быжыглаттынган болгаш камгалаттынган.

5. Суд тургузуунуң дугайында хоойлужудулгада РФ-тиң субъектилериниң судтарын бир дугаар аңгылаан боор турар, ол дээрге оларны күрүне тургузуунга хамаарыштырып көргени ол-дур.

Тус чер бот-башкарылгазынга хамаарышкан 8 эге талазы-биле илеткелди ТР-ниң Чазак Даргазының Улуг Хуралда Бүрүн эргелиг төлээзи Любовь Хертековна Тас-оол кылган.

Даштыкы күрүнелерниң конституцияларында тус чер бот-башкарылгазы деп эгелер чок, а дөмей нормалар(бир эвес олар бар болза) тус чер башкарылгазы деп кезекте киирген боор.

Бо эгениң 130-133 чүүлдерин алгаш көөрге, улуг эвес эгеде безин «боду, тускай» дээн сөс тус чер бот-башкарылгазынга хамаарыштыр үш катап ажыглаттынган:

130 чүүл: РФ-тиң тус чер бот-башкарылгазы тус черге хамаарышкан айтырыгларны шиитпирлээрин чурттакчы чон боду хүлээр эргени берип турар.

131 чүүл: тус чер бот-башкарылгазының органнарының структуразын чурттакчы чон боду тодарадыр.

132 чүүл: тус чер бот-башкарылгазының органнары муниципалдыг өнчүзүн боттары башкарар эргелиг.

Конституция нормаларын езугаар тус чер бот-башкарылгазының органнарының хүлээп алганы шиитпирлерин кайы-даа күрүне албан чери өскертир эрге чок. Ынчап кээрге, тус чер бот-башкарылга органнары долу тускайлаң болгаш хамаарышпас ышкаш. Ынчалза-даа ол ындыг эвес. Тус чер бот-башкарылга органнары хөй-ниити эрге-чагыргазының ажыл-чорудулгаларын бодунуң харыысалгазы кылдыр көрбүшаан, боттандырып турар. Ооң-биле чергелештир күрүне органнарының шиитпирлеринден олар хостуг, чугула консультацияларны олар-биле чорутпайн турар дээни ол база эвес.

Бо эгениң нормаларын мынчаар билзе чогуур: тус черниң чурттакчы чону кандыг-даа байдалдарда тус чер ажыл-херектерин шиитпирлээринге киришпейн барбас ужурлуг.

Тус чер бот-башкарылгазын боттандырарының аңгы-аңгы оруктарының дугайында болгаш аңаа хамаарышкан өске-даа солун тайылбырларны Л.Х.Тас-оол кылган.

«Конституцияны эде көөрү база конституцияга эдилгелер» деп 9 эгеге хамаарыштыр Тыва Республиканың юстиция сайыдының бирги оралакчызы Чечен Дугаржапович ЧОКСУМНУҢ илеткелиниң допчулалы.

Россия Федерациязының Конституциязының 134 чүүлү Конституцияга хамаарышкан хоойлужудулгага эге санал киирер субъектилерниң бөлүүн илередип турар. Ук чүүлдүң сөзүглелинде ышкаш Россия Федерациязының Конституциязынга эде көөр чүүлдер дугайында эге саналды РФ-тиң Президентизи, Федерация Чөвүлели, Күрүне Думазы, РФ-тиң Чазаа, РФ-тиң субъектилериниң хоойлужудулга органнары база Күрүне Думазының база Федерация Чөвүлелиниң бөлүк депутаттары киирип болур.

Ол дээрге хамаатыларны ук айтырыгларга хамаарыштыр эге санал киирериинден чайлатканы ол эвес. Олар ону Конституцияда айыттынган 33 чүүлде боттарының эргелерин ажыглап, чаасказн азы коллективтии-биле Күрүне Думазында, Федерация Чөвүлелинде төлээлерге азы Президентиге, РФ-тиң Чазаанга эге саналды киирип, оларны таварыштыр боттандырап болурлар. Шак ындыг хоойлужудулгага хамааржыр баштай санал киирер эрге аңгы депутаттарда безин чок, чүгле үстүнде айыттынган бөлүк составынга туруп болур. Оон ыңай ындыг эрге РФ-тиң Президентизиниң хүлээлгезин күүседип турар удуртукчуга безин турбас. Конституцияның 92 чүүлү аңаа ону хоруп турар.

135 чүүл РФ-тиң Конституциязының эдилгелер киирериниң чурумун илередип турар. Ук чүүлге хамаарыштыр РФ-тиң Конституциязының 1,2 болгаш 9 эгелеринде негелделерни Федералдыг Хуралга эде көөрү болдунмас. Федералдыг Хуралдың палаталары чүгле тургузукчу орган Конституция Хуралын чыыр эргелиг. Конституция Хуралын чыырының дугайында шиитпир Күрүне Думазының болгаш Федерация Чөвүлелиниң кежигүннериниң ниити санының бештиң үжүнүң деткимчези-биле күштүг болур.

Оон ыңай илеткелчи РФ-тиң Конституциязының 136,137 чүүлдеринде эдилгелерни база тайылбырлаан.

(Төнчүзү. Эгези 1-3 арыннарда).

Конституцияның эгелеринге хамаарыштыр илеткел кылганнардан ажык өөредилгениң киржикчилери хөй санныг айтырыгларны салган, оларга чогуур харыыларны берген. Оон аңгыда Чазак Даргазының адынга эвээш эвес айтырыглар келген, оларга Шериг-оол Дизижикович харыылаан.

Чурттаар бажың-балгатка хамаарыштыр элээн каш айтырыглар келген.

Тыва Республиканың Чазаа чуртталга бажыңнарын тударын көвүдедиринче кичээнгейни салып турар. Амыдыралы чединмес, хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарынга, инвалидтерге бажыңнарны сатпас, халас бээр. Оон аңгыда ам туттунуп турар 120 өг-бүле чурттаар бажың ажыглалга кирерге, ооң кезиин чартык өртээн төлээн кижилерге бээри көрдүнүп турарын Дарга чугаалаан. Бай кижилерге бажыңнарны садар. Ооң-биле чергелештир улустуң хууда бажыңнар тудуп алырынга деткимче, дузаны чедирип турар. Бүдүн өскүстерге бажыңнарны берип келген, ону уламчылаар.

— РФ-тиң болгаш ТР-ниң конституциялары чугула херектиг болуп турар. Орус база тыва дылдарда парлап үндүрген номчугаштарны садып алыр дээрге тывылбас. Оларны четчири-биле парлап үндүрер арга бар бе?

— Ындыг арга бисте бар. Оларны орус болгаш тыва дылдарга четчир санныг кылдыр парлап үндүрерин организастаарын ону харыылаар органга айтыышкынны бээр бис. Мону Чазактың адрезинге шүгүмчүлел кылдыр хүлээп алыр-дыр мен — деп чугаалаан.

— Кызыл хоорайда өөреникчилериң саны көвүдээн, школалар үш ээлчегде өөренип турар. Бо айтырыгны канчаар шиитпирлээрил?

— Бирээде, ТР-ниң Чазаа база Кызыл хоорай чагыргазы чаа школаларны болгаш немелде тудугларны кылыр хемчеглерни ап турар. Мону чоорту шиитпирлээр апаар бис. Ийиде, хоорай школаларының башкылары өөреникчилерге ханы, быжыг билиглерни бээр дээш чижилгеге тиилекчи болуп турар, ынчангаш улус найысылалдың школаларынга уругларын өөредир күзелдиг болу берген. Көдээ школаларның башкылары кошкак ажылдап турарындан, өөреникчилерге кыдыра билиглерни берип келгениндан чон оларга ажы-төлүн өөредирин күзевейн турар. Мооң ужурундан чижилгеге уттуруп алганнар деп харыыны берген.

Оон өске-даа айтырыгларга Чазак Даргазы харыылаан.

Ажык өөредилгениң түңнелин үндүрүп, Ш.Д.Ооржак чүве чугаалаан. РФ-тиң Конституциязының ажык өөредилгезин доозуп тур бис. Конституция дээрге кол, Россия Федерациязының девискээринге дээди хоойлу болур, бүгү субъектилериң конституциялары, уставтары, хоойлу-дүрүмнери орта дүүшкек, кандыг-даа хажыдыышкын, карышкактар чок болур ужурлуг деп, ол айыткан. Ооң-биле Россия бодунуң сорулгазын, бүдүн-бүрүн турарын чедип ап, улусчу эрге-чагырганы хандырып турар. Конституцияда Россияның хамаатыларының салым-чолу, бүгү бүрүн эргелери, хосталгалары камгалаттынган, сагыыр ыдыктыг хүлээлгелери киир бижиттинген. Ынчангаш бистиң Конституциявыс мактанып турар барыын чүктүң демократтарының конституцияларындан шынар талазы-биле каш катап ажар.

Россия демократтыг күрүне, чүге дээрге, хөй партиялыг, хөй янзы-хевирлиг өнчүлүг, шажынчүдүлгелиг болуп турар. Мооң ужурундан Россия — эң-не улуг, хөй националдыг күчүлүг күрүне. Федерацияның субъект, девискээр бүрүзүнүң эрге-ажыы камгалаттынган. Россияда хоойлужудулга, күүсекчи, суд эрге-чагыргалары бот-боттарынга хамаарышпас, бот-тускайлаң ажылдаар эргелиинге, чонга эң-не чоок эрге-чагырга, күрүне эрге-чагыргазы эвес-даа болза, тус чер бот-башкарылга органы болурунга Дарга доктааган. Ынчангаш 140 миллион хөй националдыг чурттакчылыг, бот-башкарныр эргелерлиг Россияның 89 субъектизи, бистиң Чазаавыс, Федералдыг Хуралдың ийи палатазы, РФ-тиң Дээди, Конституция, Арбитраж судтары күрүненің дээди эрге-дужаалдыг кижизи В.В. Путинниң удуртулгазы-биле чедиишкинниг ажылдап турар. Кижи, ниитилел, күрүне, бойдус, октаргай аразында сырый харылзаалыг, тудуш, чаңгыс аай ажылдап турарынга ол доктааган. Эң-не кол чүве хамаатыларның эргелерин болгаш хостуг чоруун хандырганы болурун айыткан.

РФ-тиң Конституциязының ажык өөредилгези эрткенинге ооң киржикчилери «кончуг эки» деп үнелелди берген.

Каш-ла хонгаш байырлаар РФ-тиң Конституциязының хүнүбиле чыылганнарга Ш.Д.Ооржак байыр чедиргеш, чедиишкиннерни күзээн. Ооң-биле ажык өөредилге доозулган.

Төөгүден одуруглар

РОССИЯНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛАРЫ

Россияның Социалистиг Федеративтиг Совет Республиказының эң баштайгы Конституциязын (Үндезин Хоойлузун) Советтериң Бүгү-россий V съездизи 1918 чылдың июль 10-да хүлээп алган. Россияны Ажылчын, Солдат болгаш Тараачын депутаттарының Советтериниң Республиказы кылдыр чарлаан. Төпте болгаш чер-черде бүгү эрге-чагыргаларны бо Советтерге хамааржыр кылдыр чарлаан. Россий Совет Республиканы Совет национал республикаларның федерациязы кылдыр тургускан. Бо Конституцияның кол сорулгазы болза кижини кижи дарлаар чоруктарны узуткаары, ниитилелди аңгыларга ылгаар чоруктарны долузу-биле чайладыры, дарлакчыларны камхайыра чок базары, ниитилелдиң социалистиг организациязын болгаш бүгү чурттарга социализмниң тиилелгезин чедип алыры турган.

Ийиги Конституцияны ССРЭ-ни 1922 чылда тургускан соонда ССР Эвилелиниң Советтериниң II съездизи 1924 чылдың январь 31-де бадылаан болгаш Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң—чаа күрүненің Үндезин Хоойлузу апарган.Ында «совет республикаларны күрүне кылдыр тургусканының соонда үеде делегей ийи лагерьге: капитализм лагеринге болгаш социализм лагеринге чарылган. Капитализм лагеринде — национал өжээнзирек болгаш деңэвес дарлакчы байдал болгаш сөөк-язы ылгаар чорук, национал дарлаашкыннар, үптээшкиннер, империалистиг дерзии хөделиишкиннер болгаш дайыннар өөскээн. Социализм лагеринге— бот-бодунга бүзүрел болгаш тайбың, национал хосталга болгаш деңэрге, тайбың чуртталга болгаш улустарның акы-дуңма кады ажылдажылгазы догуннаан".

Бо Конституцияга үндезилээш, 1925 чылдың май 11-де Советтериң XII Бүгү-россий Съездизи Россияның Социалистиг Федеративтиг Совет Республиказының Конституциязын (Үндезин Хоойлузун) хүлээп алган.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң үшкү Конституциязын (Үндезин Хоойлузун) Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Советтериң VIII Онза съездизиниң доктаалы-биле 1936 чылдың декабрь 5-те бадылаан. Ол дээрге тиилээн социализмниң Конституциязы болган. Чуртка коллективизацияны болгаш индустриализацияны чоруткан, күчүлүг күрүнени тургускан. Капитализмче эглириниң барымдаазы бузулган.

Бо Конституцияга үндезилээш, Советтериң XVII Бүгү-россий Онза Съездизиниң 1937 чылдың январь 21-де доктаалы-биле Россияның Совет Федеративтиг Социалистиг Республиказының ийиги Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) чаа эдилгезин хүлээп алган.

1977 чылдың октябрь 7-де ССРЭ-ниң Дээди Совединиң тоску чыыжының ээлчег чок чедиги сессиязынга Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң чаа, дөрт дугаар Конституциязын (Үндезин Хоойлузун) хүлээп алган. Бо дээрге долу болгаш шуут тиилээн социализмниң Конституциязы болган. Даштыкыдан-даа, иштикиден-даа капитализмни катап тургузары болдунмас апарган. Совет Социалистиг Республикаларның Эвилели болза чурттуң ажылчыннарының, тараачыннарының болгаш интеллигенциязының, бүгү нацияларның болгаш улустарның ажылчы чоннарының тура-соруун болгаш эрге-ажыын илередип турар ниити улустуң социалистиг күрүнези болур деп Конституцияның 1 чүүлүнге быжыглаан.

ССРЭ-ниң бо Конституциязынга дүүштүр РСФСР-ниң Дээди Совединиң тоску чыыжының ээлчег чок чедиги сессиязы 1978 чылдың апрель 12-де Россия Федерациязының — Россияның Конституциязының чаа эдилгезин хүлээп алган. Күрүненің чаа адын — Россия Федерациязы —Россия деп хоойлу езугаар быжыглаан.

Россия Федерациязының амгы күштүг Конституциязын бүгү улустуң бадылаашкыннарыбиле Совет Эвилели буураан соонда, 1993 чылдың декабрь 12-де, хүлээп алган.

Россия Федерациязының бо Конституциязы (Үндезин Хоойлузу) 2 кезектен, 9 эгелерден, 137 чүүлдерден, Конституцияның чүүлдеринде (статьяларында) айытпаан түңнел болгаш шилчилге чүүлдерден тургустунган.

Чаа Конституцияны хүлээп алырының эргежок чугула апарганын россий чоннуң хөй нуруузу угаап билген. Айтырыгның ужуру чүл дизе, ону кажан хүлээп алыры турган. Улус депутаттарының съездизиниң болгаш Дээди Советтиң удур туржуушкуннары чидиглени берген үеде Президент чаа Конституцияны белеткээр ажылды удуртуп эгелээн, ону «президентинии» деп-даа турган, чүге дизе президент эрге-чагыргазы күштелген турган.

Россияның улус депутаттарының 1 Съездизинге Конституция комиссиязын тургусканынга холбашкан чүүлдү, конституусчу реформаны чорударда салгалдыг болурун сагыыр чорукту хевээр арттырган.

1990 чылда РСФСР-ниң күрүне бот-догуннаашкынының дугайында Декларацияны хүлээп алган чорук Россияның политиктиг амыдыралынга, ооң күрүне тургузуунга болгаш күрүне эрге-чагыргазын организастаарынга ханы өскерилгелерни болдурган. Оон эгелээш, конституусчу-эрге шиитпирлерин доозарын негеп турар бөлүк айтырыглар тургустуна берген, ол болза эрге-чагырганың федералдыг чаа органнарының көстүп келгени (Президент, Конституция суду) болур, федеративтиг керээ езугаар федералдыг эрге-чагыргаларның болгаш субъектилерде эрге-чагыргаларның чорудар ажылдарын болгаш бүрүн эргелерин тодарадып аңгылаары чугула апарган. Керээни Конституцияның кол кезээ кылдыр хүлээп көрген-даа болза, ооң утка-шынарын Россия Федерациязының Үндезин Хоойлузунуң чогуур чүүлдеринге быжыглаан.

Коммунистиг ниитилелди тургузарын кол сорулга кылдыр чарлаан мурнундагы ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң, Россия Федерациязының мурнундагы Конституциязын киириштир, идеология сиңниккен конституцияларынга бодааргa, Россияның амгы күштүг Конституциязының 2 чүүлүнде дээди үнелиг чүүл болза кижи, ооң эргелери болгаш хосталгалары болур деп ылаптыг тодараткан.

1993 чылдың Конституциязы күрүненің социал политиказынга шынар талазы-биле өскерилгени киирген.

Конституция дээди юридиктиг болгаш дорт күштүг Хоойлу бооп, хөй-ниити харылзааларын боттуу-биле таарыштырып, күрүне эрге-чагырга органнарының бүгү системазынга дорт салдарны чедирип турар.Эрге-чагырга адырларының турум ажылдаарын быжыглаарынга Конституцияның чөптүг салдарын дөмдеглээри артык эвес. Россияның Конституциязының чамдык онзагай талалары бистиң күрүневистиң федерациязы бооп, 89 субъектиден тургустунганын база быжыглаан. Олар хемчээли, чонунуң саны, экономика хөгжүлдезиниң деңнели база чонунуң национал составы-биле ылгалып турар.

Амгы күштүг Конституция Федерацияның бүгү субъектилериниң юридиктиг деңэргелерин, оларның аразында харылзааларын, кижилериң эргелерин бир деңкамгалап турар.

Конституцияны болгаш федералдыг хоойлуларны сагыыры—күрүне эрге-чагыргазының болгаш тус чер бот-башкарылга органнарының, албан-дужаалдыг кижилериң болгаш хамаатыларның дорт хүлээлгези. Ол эрге-хоойлу ажыл-чорудулгазын хандырарының, күрүнеге болгаш ниитилелге корум-чурумну, турум чорукту быжыглаарының магадылал үндезини.

Туран хоорайның муниципалдыг соңгулда комиссиязын тургузар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ТӨП СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

2003 чылдың декабрь 2 № 20 /66-4 Кызыл хоорай

Туран хоорайның муниципалдыг соңгулда комиссиязының составынче томуйлаашкынга кандидатуралар талазы-биле саналдарны көргеш база «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң кол магадылалдарының дугайында болгаш референдумга киржир эргелер дугайында» Федералдыг хоойлунуң 20, 22, 24, 84 чүүлдеринге, Туран хоорайның чагырга даргазының болгаш Төлээлекчилер хуралының депутаттарының соңгулдаларын 2003 чылдың февраль 1-де эрттирерин айыткан Тыва Республиканың Дээди судунуң 2003 чылдың октябрь 29-та шиитпиринге дүүштүр Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының **доктаадыры болза:**

1. Туран хоорайның муниципалдыг соңгулда комиссиязын ооң составынче бадылаар эргелиг дараазында кежигүннерни томуйлавышаан, 9 кежигүн санныг кылдыр тургузар:

1.Анатолий Яковлевич ГЛУХЕНЬКОВ, 1948 чылда төрүттүнген, дээди эртемниг, "Туран" АТБ-ниң директорунуң оралакчызы, соңгулда комиссияларынга ажыл талазы-биле дуржулгазы бар, Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязындан депшиттирген.

2. Ирина Алексеевна ХЕРТЕК. 1959 чылда төрүттүнген, дээди эртемниг, Россияның федералдыг почта харылзаазының эргелелиниң начальниги, соңгулда комиссияларынга ажыл талазы-биле дуржулгазы бар, Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязындан депшиттирген;

3. Александр Михайлович ГУБАНОВ, 1964 чылда төрүттүнген, дээди эртемниг, Туран хоорайның № 1 школазының башкызы, «Яблоко» россий-демократтыг партияның республика салбырындан депшиттирген;

4. Анатолий Викторович КОЖЕВНИКОВ, 1957 чылда төрүттүнген, дээди эртемниг сайгарлыкчы, "Союз правых сил" деп Бүгү-россий политиктиг партияның девискээр-республика салбырының политчөвүлелинден депшиттирген;

5. Наталья Владимировна БАРАННИКОВА, 1967 чылда төрүттүнген, дээди эртемниг, "Тывапечать" кызыгаарлаттынган харыысалгалыг ниитилелдиң Бии-Хемде салбырының инструктору, «Жириновскийниң блогу» деп соңгулда блогундан депшиттирген;

6. Александр Константинович ФРОЛОВ, 1947 чылда төрүттүнген, дээди техниктиг эртемниг, РОСТО-нуң Бии-Хемде спорт-техниктиг клувунуң башкызы, РФКП-ниң Бии-Хем салбырының бюрозундан депшиттирген;

7. Иван Степанович МАМЫШЕВ, 1961 чылда төрүттүнген, дээди эртемниг, Бии-Хем кожууннуң өөредилге килдизиниң инструктору, «Единство и Отечество» — «Единая Россия» деп Бүгү-россий партияның республикада девискээр салбырының политиктиг чөвүлелинден депшиттирген;

8. Мира Тадар-ооловна ОНДАР, 1961 чылда төрүттүнген, дээди эртемниг, Бии-Хем кожууннуң чурттакчы чоннуң ажылга хаара тудар төвүнүң директору, "Межрегиональное движение "Единство" ("Медведь") деп соңгулда блогунуң таарыштырылга комитединден депшиттирген;

9. Наталья Алексеевна ЛОГАЧЕВА, 1962 чылда төрүттүнген, дээди эртемниг, Туран хоорайның, уругларның спорт школазының директору, ажылдап турар черинден депшиттирген.

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парлаар.

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының даргазы Ш.Ч.МОНГУШ.

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының секретары Л.Ы.КАРА-САЛ.

Кызыл хоорайның 90 чылынга уткуштур

ТУДУГЖУ Оюн КАЛЗАҢ

Тудугжунуң буянныг мергежилин баштай шиңгээдиг алган тываларның бирээзи, Кызыл хоорайга тудугну сайзырадырының херээнге улуг үлүүн киирген сураглыг, ат-алдарлыг тудугжу О.Л.Калзаң (ам бистиң аравыста чок) төрүттүнгенинден бээр 90 харлаан. Оюн Лагбаевичиниң амыдыралының, ажыл-ижиниң дугайында материалды мооң адаанда парладывыс.

Күстүң адаккы айы үнүп келген. Таңды-Ууланың сыннарының баштарында хар чаапкан. Хөлечик Лагба Оюн Шуурмактың Баян-Колга кыштаары-биле самдар өөн көжүрүп алган. Ынчан, 1913 чылда, тывалар даштыкының болгаш иштикиниң дарлакчыларынга базындырып, аар-берге амыдыралдыг чораан. Ол үеде Лагбаларның өг-бүлезинге оол төрүттүнген, ону Калзаң деп адап алганнар. Оол бичии тургаш-ла, аңазын оскунган, ооң авазы Чысыңмаа оглун чааскаан доруктуруп өстүрген. Оларга кандыг бергелер таварышпаан дээр! Аштап-даа, доңуп-даа, орбак-самдар-даа чорааннар. 1921 чылда Тывага улусчу эрге-чагырга тургустунган, араттарга хостуг эргени, шөлээни ол берген.

"Эргээ эвес, бергээ өөренген" Калзаң Оюн 1932 чылда шериг хүлээлгезин эрттирерибиле Кызылга чедип келген. Тываның мурнуу кызыгаарынга шериг өөредилгезинге киржип турда, авазы мөчээн. Чер аразы ырак, харылзаа багай болганындан ол дугайында дыңнадыг орайтап келген. Шеригниң берге болгаш харыысалгалыг албанынга тургаш, чаа амыдыралга хандыкшаан, үжүк-бижикке өөренген, күш-дамыр талазы-биле быжыккан.

Шериг албаны эрттирер хуусаа доозулган. Кайнаар баарыл, каяа ажылдаарыл деп айтырыг Калзаңга тургустунуп келген. Чанар дээрге ада-иези, аал-ораны чок. Ол хөй-даа боданмайн Кызылга ажылдаарын шиитпирлеп алган. Баштайгы чылдарында иштики херектер шугумунга,почта-харылзаа черинге ажылдап турган.

Эрткен үс чылдың үжен чылдарында Кызыл дөрт муң хире чурттакчылыг, чеди үс хире бажыңныг бичии хоорайжыгаш турган. Кудумчуларында бедик кара хараганнар, узун терезиннер үнгүлээн, борбак-борбак даштар чыдар.

Тыва Арат Республиканың нам, чазаа найысылалга тудуг тударын көвүдедир сорулганы салгаш, аңаа тудуг килдизин тургускан. 1939 чылдың эгезинде Калзаң тудугга ажылдаарын шиитпирлээш, тудуг килдизинге келирге,ооң даргазы Ензак эптигэвилең хүлээп алган.

Сураглыг тудугжу-биле каш удаа ужуражып,ажыл-ижин чоок танышкан мен. Канчаар ажылдап эгелээнин мынчаар хөөрээр кижи: тудуг мастери Андрей Андреевич Понитаевке мени хүлээткеш, тудуг мергежилинге өөредир даалганы берген.

— Ажылдаар черивис бо-дур, Калзаң —деп, ол чугаалааш, кызып турар оңгарже айыткаш:—маңаа улуг почта бажыңын тудар (ол ам-даа хоорайның кол почта бажыңы хевээр), ооң таваан (фундаментизин) белеткеп турарывыс ол—дээн.

— Василий Карпович, бээр келем — деп, тудуг мастери бир кижини кыйгырган. Ортумак, тырың мага-боттуг, чазык шырайлыг, күдер аныяк орус эр чедип келди.

— Бисте аныяк тудугжу немешкен, ону ажылга өөредирибиле силерге быжыглаарын шиитпирлээн бис—деп, мастер чугаалааш, менче айытты.

— Ажырбас, ажырбас күзелдиим-биле өөредир мен — деп, ол чугаалааш,меңээ чоокшулап келгеш:

— Мени Василий Карпович Цуканов дээр—дээш, холун менче сунду.

— Калзаң Оюн мен — деп, чугаалааш, эштиң холун тударымга, мырыңай адышка сыңмас болган, кончуг-ла шыырак эр дээрзин дораан билгенин Лагбаевич айыткаш, тудуг мергежилинге өөреткен башкызы-биле ынчаар танышкаш, ооң-биле хөй чылдарда бир демниг ажылдаанын чугаалаар кижи.

Почта бажыңының таваның оңгарын казары, фундамент салыры доозулган. Бажыңның ханазын туйбу-биле тударынче кирген. Дуржулгалыг тудугжу Василий Цуканов оң холунга мастерогун туткаш, хоюдугну ускаш,солагай холу-биле туйбуну алгаш, хананы салып кирипкен. Хажыызындан көөрге, анаа-ла чыый салып турган ышкаш болган. Кылын хананы элээн бедиди сала бергеш, Оюнну бодунче кыйгырган. Чугаа мастерокту тударындан эгелээш, туйбуну салырынга, хоюдугну ажыглаарынга чедир болган. Ооң соонда ол-ла езугаар ажылдаарын Калзаңдан дилээн. Элээн болганда бригадир кылган ажылды хынап көргеш, туйбулар десги эвес, хоюдуун эвээшти ажыглаан дээш хананы катап бустурган.

— Хомудава, Оюн, баштайгы дээрезинде черле ындыг боор чүве. Ажылдап турарың эрес-тир, езулуг тудугжу салым-чаяан сенде бар-дыр—деп,Цуканов аныяк эрни сорук киирген.

Калзаңның тудуг ажылынга баштайгы хүннери ынчаар эгелээн. Ооң мергежили чоорту бедип, каш айлар эрткенде эшөөрүнден дудак чок ажылдай берген. Дараазында партия обкомунуң бажыңының тудуун кылырынче киргеннер. Аңаа Калзаң езулуг тудугжу мергежилин көргүскен, эки кылган ажылы дээш мактадып турар болу берген. Орус эштериниң ачызында тудугжунуң буянныг мергежилин шиңгээдип алган. Хамыктың мурнунда башкызы Василий Карпович Цукановка сеткилиниң ханызындан өөрүп четтиргенин илередир тудугжу болган. Ооң соонда № 2 школаны, өөредилге-бүдүрүлге комбинадын, уран чүүл училищезин, көдээ ажыл-агый техникумун, № 7 школаны,№ 26,12 кварталдарны, № 4 микрорайонну болгаш өске-даа объектилерни тударынга ол киришкен. Ону бадыткаары-биле хоорайже кыска аян-чоруктан кылыптаалы. Ленин кудумчузунуң бажындан куду бадыптаалы. Хөй каът чараш туттунган школаларны, дээди болгаш ортумак өөредилге черлерин, эмнелгелерни, театрны,албан черлерин, магазиннерни, чурттал бажыңнарын болгаш өске-даа объектилерни магадап көрбүшаан, чээрби алдыгы кварталга чедип келгенивисти эскербейн баар бис. Ында дөрт каът чурттал бажыңнары, магазиннер, киоскилер, почта салбыры,ажаалга кассазы, ясли-сад, кафе бар. Ол дээрге хоорай иштинде база бир хоорайжыгаштыр. Ооң-биле дужаашкак турар он ийи дугаар кварталда шупту беш каът чурттал бажыңнары, школа, ясли-сад, амыдырал хандырылганың болгаш өске-даа албан черлери турар. Бухтуев кудумчузунга кирип алгаш, кедээр хавакче дөжелдир үне берген чазаглыг оруктуң уунче көөрүвүске, эмчи хоорайжыгажының бедик бажыңнарын, орта баргаш, ээн чыткан ховуда микрорайоннар дээр чаа хоорайжыгаштар туттунганын көөр бис. Олар найысылалды аяншинчи киир каастап турарлар. Тургузукчу тайбың иштиң тудугжузунуң ажылының түңнелдери, амгы болгаш келир салгалга арттырып каан тураскаалдары ол-дур.

Россияның составынга ТАРның 1944 чылда каттышкан соонда Тывага тудуг индустриязы шапкыны-биле хөгжээн, ооң-биле чергелештир эртем-билиглиг, мергежилдиг кадрлар көвүдээн. Ылаңгыя күш-ажылдың билдилиг организакчылары бригадирлерниң саны өскен. Кызылга М.Д.Шиповаленко, А.С.Иродов, А.Д. Воронин, Ч.Ч. Донгак, М.В.Сафронова, А.И. Ельшова,Е.С.Бизяева болгаш өскелерниң-даа удурткан бригадалары, оларның тудугжулары, шеверлекчилери бердинген даалгаларны ажыр күүседип, чарыштың тиилекчилери болуп келгеннер. Оларның күш-ажылын бедии-биле үнелеп көргеш, дыка хөй тудугжуларга алдарлыг аттарны тывыскан, орденнер-медальдар-биле шаңнаан. Оюн Лагбаевич мурнакчыларның одуруунга киргеш, Ленин болгаш Күш-ажылдың Кызыл Тук орденнери-биле шаңнаткан, Тыва АССР-ниң алдарлыг тудугжузу деп хүндүлүг атка төлептиг болган. Сураглыг тудугжунуң кадайы Дангая Кара-Дарга-новна — хоорайның тудугларынга чээрби ажыг чыл эки ажылдаан дуржулгалыг ишчи, аңаа Тыва АССР-ниң алдарлыг тудугжузу атты тывыскан.

Оюн Лагбаевич аныяктарны тудугжунуң буянныг херээнге хандыкшыдар, ооң тускай эртемнеринге оларны өөредир дээш доктаамал сагышты салып,хөй санныг кижини бодунуң ынак херээнге езулуг мастерлер кылдыр өөредип кижизиткен. Оларның аразындан Семен Сандан, Чайдып Салчак, Илья Казанцев ышкаш билдингир тудугжулар үнген. Ол ышкаш найысылалдың № 2 школазының өөреникчилери, № 4 профтехучилищениң сургуулдары-биле ужуражыр, ажыл-херээн чугаалап бээр чораан.

Республиканың алдарлыг тудугжузунуң чурттап турганы он ийи дугаар кварталга 1984 чылдың август эгезинде ооң-биле сөөлгү катап ужурашкан мен. Беш каът чурттал бажыңнары чалымнар дег кажааландыр турар ногаан сесерликтиң ортузунда сандайга ол олурган, мени көрүп кааш, хүлүмзүрүп каттыргаш, хол тудуп мендилешти.

— Арыг агаар магалыг, бажың-балгат, кудумчу-сесерликтер аян кирген сагыш-сеткилге эки-дир.Хоорайның чараш чурумалын магадап көрүп, сагыжымга хөй-ле бодалдар кирди — деп,ол чугаалады.

— Ол чүү бодалдар боор—деп сонуургадым.

— Россияга Тываның каттышканының 40 чылын, Кызылдың тургустунганының 70 чылын удавас байырлаарынга белеткенип турар. Төөгү талазы-биле кыска үениң дургузунда Кызыл шуут таныттынмас кылдыр чаарттынган, республиканың экономиказының,эртеминиң, культуразының төвү болу берген. Хөй национал улустарның найыралының, кады ажылдажылгазының ачы-хавыяазы-биле кылдынган улуг ажыл-херекти бодап ордум — диди.

— Найырал — ачылыг, күзел — күчүлүг дижир болгай — деп деткидим.

— Найырал — кончуг ханы уткалыг сөс. Амыдыралдың бүгүле чаагай чүүлдери оон эгелээр. Ол—өөрүшкүнүң, аас-кежииниң, тиилелгениң үндезини! Кызыл ам-даа чалыы, ооң келир үези кайгамчык, ам безин тос каът бажыңнар бедип эгелээн, хоорай чаагайжыды кылдынып турар. Азия диптиң чиге төвүнде ынак хоорайывыс улам аныяксып чаарттынар,сайзыраар, кайыындаа келген аалчы магадап чанар үе удавас келир — деп, Оюн Лагбаевич чугаалааш, сеткили ханган хүлүмзүрүп олурду. Шынап-ла, хоочун тудугжунуң сөстери үндезинниг, амыдыралга боттаныр. Сураглыг тудугжунуң чаагай херээн амгы салгал төлептиг уламчылап, ооң бодалын бодарадыр дээш чүткүлдүг ажылдап турарлар.

Кызыл хоорайны тударынга улуг үлүүн киирген Оюн Лагбаевич Калзаңның чырыткылыг адын, ажыл-херээн алдаржыдып мөңгежидери-биле ооң адын «XX үс чылдың алдарлыг кижилери» деп республиканың Алдын дептеринде киир бижээн.

Таан-оол ХЕРТЕК.

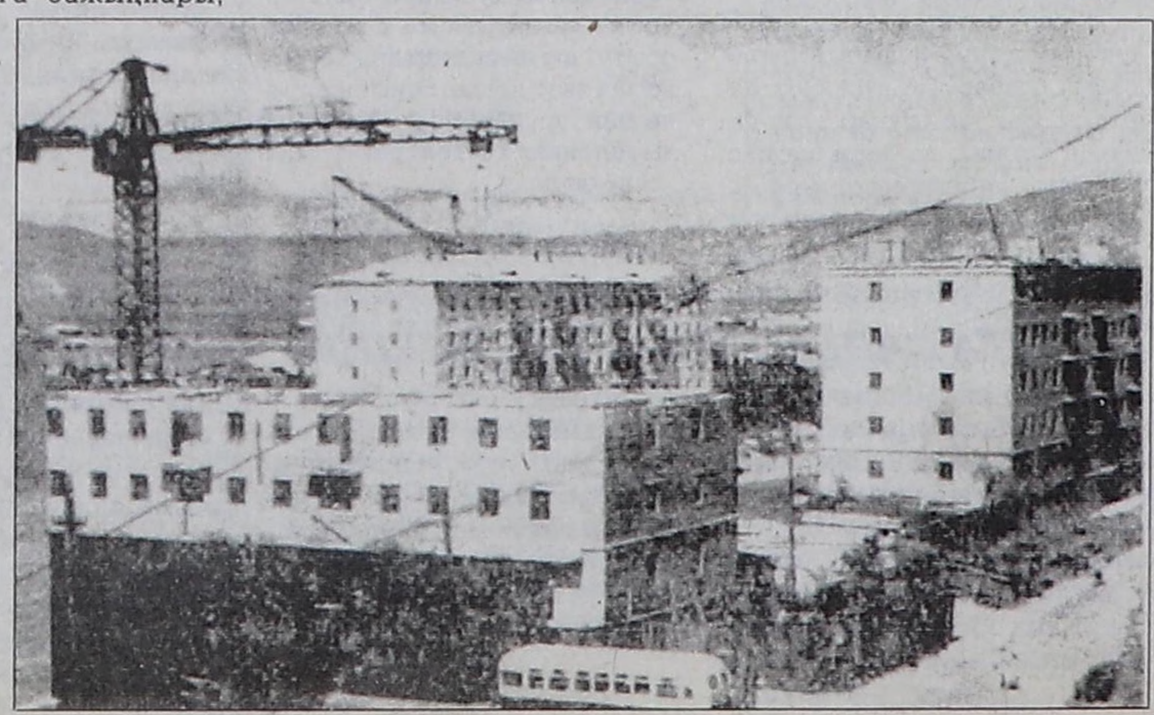

"ШЫННЫҢ" ПОЧТАЗЫНДАН

Салым-чолу саймаарап...

Доктаамал чурттаар орансавазын оскунуп, каганнар (ДЧООК) саны хүн келген тудум өзүп көвүдеп турарын амгы амыдырал дорту-биле херечилеп турар-дыр. Ону чон караа-биле көрүп, кайгап-харап, хараадап, кээргеп турар. Орус чон оларны шагдан тура эскерген болгаш ындыгларны "без определенного места жительства (БОМЖ)" деп домактың эге үжүктерин алгаш, кыскаладыр адааннар. Аңаа үлегерлеп, тывалап "ДЧООК" дизе ажырбас-тыр деп түннедим.

Чүге, чүден, канчап чамдык кижилер мындыг чединмес амыдыралга келгенин солун арнынга сайгарып, коптарып көрээли. Бирээде, чуртта социал-экономиктиг байдалдың нарыыдап, ажыл-хожул чедишпестеп, амыдыраарының деңгели үстүп кошкаанында. Ийиде, кижилерниң чүве чедир бодап билбезинде, чуртталганың эчис оруун изеп, тып шыдавазында бооп турар. Чедимчелиг амыдыраарын бодаза, эки шимченир, булганыр болгай. "Кыры шимчээрге, хырын тодар" деп үлегер сөс ону бадыткап турар. Амгы үеде бодун боду хандырбас болза, кым-даа сенче аяк сунуп, белен аъш-чемни "ма, чооглап көр" дээш сунуп хүндүлевес.

Амгы үениң негелдези сыр өске апарган болгай. Эки амыдыраар дизиңзе, бодуң ажылдан тып азы чогаадып ал. Ажыктыг ажыл-үүледен ажыдып, чонга чугула херек чүвени бүдүрүп үндүрүп, ону сайгарып, садып турзуңза-ла, амыдырал четчи бээр дээрзин башка сиңирип, чедир бодапса чүл ынчаш.

ДЧООК-тарның саны кожууннар төптеринде, а хөй нуруузу Кызылда бооп турары билдингир. Кызылче дывыржып турарларның кол чылдагааны—чамдыктары ажыл кордап келгилээр. Ындында-ла хөй чурттакчылыг хоорайдан ындыг амыр ажыл кайын тыптыр ийик. Улуг хоорай болганындан Кызыл хонуп-дүжүптер подвалдар, чылыдылга хоорзаларының "үңгүр-бажыңнары" бар апааргa, аңаа хоргастанып, турумчуй бээрлер. Аъш-чем талазы-биле бажыңнар даштында бок төгер демир харжактардан артынчылар тып чип (чүдек-бужар, канчап ческинмес чоор), шилдер чыып, оларны дужаап, аргастанып чоруурлар.

Кижи төрелгетенниң чугула сагыыр үүлү—бодундан черле садып болбас ийи чүве бар. Бирээде, чурттап олурар оран-савазын аргалыг-ла болза сатпас. Чүге дизе, өгбелериниң өө болза, өртек-үнези чок шимчевес эдилел—чуртталган эгези, чаглаан, эглип келир өртээлиң-дир. Ийиде, чер, девискээрин өскелерге хүлээндирбес. Ол ийини оскунар болзуңза, езулуг-ла үнер-кирер, баар-базар черин мунгашталып, кайда, чүде-даа чок " чанагаш" артып, черлер кезип, черликшип, тояанчы амыдыралче киргениң ол.

Чамдыктар ону биле тура-ла оттуг-көстүг, чырык, чылыг чурттап орар оран-савазын чединмезинден бергедээш, садып дүжүрүптер-дир. Бир талазында, төлевирлер өртээниң өй чок өзүп турарында. Ону төлеп күш четпейн, бажыңын садыпкаш, кирген "орулга" акшазын чөп ажыглавайн, анаа-ла кайы хамаанчокка чарыптарлар... Оон-на ам чүү дээр, тояанчы амыдырал—"ДЧООК" одуруунче кирип, түрегдел оруунче салым-чолун углапканнары ол-дур. Аңаа кым буруулугул? Чүгле боттары дээрден башка. Шак ындыг ДЧООК-тар албан черлериниң адаккы каъдында чыннып кирип кээрге, үндүр ойлаттырып турда таварышкаш айтырдым:

—Бо канчап черле чурттаар черин садыпкаш, түреп чоруурун ол?

—Аа богда, бо өгленгенбаштанган ургларым төөредипти. Амыдыралда чүү-даа болу бээр. Демги ол "Побег" деп сериалда уруг канчап дораан "бактажыптывыс" дээш, чаныпкелчик. Ындыг таварылгада кайнаар кирерил ам?

Чазак-чагыргада база буруу барын кым-даа билип орар. Чоннуң амыдыралы бергедеп, суларап турда, ажыл-биле хандырарының орнунга, харын мырыңай төлевирлер өстүргеш туруп бээрге, улус-чон өөнделээр боор бе? Системазы долу хандыртынган бажың (квартира) хөлезини улуг-ла болдур ийин. Шыдажыр-ла кижи шыдаар. Ол өртектерни 100 хууга эккээр болза, ам чүү болгу дег-дир. Кижи аайын тыппастай берги дег. Бо "аныяктар чурттаар комплекс (АЧК)" деп адаан бажыңны ажыглалга киирерге, ону-ла былаашкан кордакчылар хөй болду. Херек кырында аңаа чурттап олурупкаш, өртээнге күш четпейн садарынга чедип туруп берзе-ле, хай-дыр аа. Ындыг база бооп болур. Бажыңын садыпкаш, катап ап турарлар бар болдур ийин. Ол чажыт эвес. Езулуг махинация ында чоруп турар. Ынчанганда квартираны садыптарындан камгалаары-биле ордерге "квартира не подлежит сбыту" диген сөстер киир бижизе эки эвес деппе. Өреленип, төлевейн туруп берзе,"... подлежит выселению по контракту" деп каар, ол-ла.

Юрий КҮНЖЕП.

Кызыл хоорай.

ЧОННУ ХҮНДҮЛЕП КӨРЗЕ

Саглы суурда боттарының амыдыралын экижидип, ажытөлүнүң келир үезин бодап чоруур кижилер кончуг хөй. Ындыг-даа болза чамдык кижилериң талазындан ажыл-агыйжы эвес, сөстүң хостуун ажыглап алгаш, аас-дылга, хоп-кочуга туралыг, чораан черинге бодал чок чүве чугаалаар чоруктар хөй. Оон кедерезе хөй-ниити черлеринге меге дыңнадыглар бижээш-даа азыпкан болур. Адааргак, сагыжы кара, чараш эвес аажы-чаңныг кижилер бары элдептиг. Ындыг кижилер колдуу херээжен чон болуп турары харааданчыг.

Чамдык иелер эзирип алгаш, албан черлери кезип, пенсия, пособие акшазы бээринге шаптыктап чоруур. Олар кудумчуга эрткен-дүшкен кижилерге шорлуп, эки-бак сөглеп чалчыттынар. Оон кедерезе довурак чажар, дүкпүртүнер. Шаанда бистиң ада-иевис "кижиже дүкпүрбес, аксының кежии дудаар" деп чагыыр болгай. Шак ындыг кижилерни көрүп чоруурга, ажытөлү школа назылыг боор-дур, а эзирик кижиниң аажы-чаңы оларга та кайы хире берге бооп турар чүве. Ажы-төл билдингир дөмей-ле сагышсырап, муңгарап чоруурлар.

Меге медээлер чамдык кижилерге каража, когарал чедирген таварылгалар бар. Чижээлээрге, уруглар садында ажылдап турар башкыга "Мугур-Аксында сээң дуңмаң чок апарган-дыр" деп медээ кээрге, ыглап-сыктап, машина хөлезилеп, акша-хөреңги тыптынып алгаш, Мугур-Аксынга баарга, дуңмазы дириг олурган. Ол башкының төрелдери чыглып алгаш, хондур аъш-чем белеткеп, шүүдеп-ле турган. Хөй өскүс-чавыс ажытөлдүг ие кижи ынчалдыр өреширеге таварышкан.

"Шуугаар мурнунда боданыр" деп үлегер чугаа бар. Черле ынчаш ада-иелер, аныяк оолдар, кыстар өскен-төрээн суурувустуң чонун хүндүлеп, чер-чуртувустуң ат-алдарын бодап чоруурун күзээр-дир мен.

Марта КУУЛАР.

Өвүр кожуун.

КЕЛИР ҮЕЖЕ БОДАЛ

Бистиң бөдүүн, ажылгыр чонувус амыдыралдың янзы-бүрү адырларынга ажыглаттынар дериг-херекселдерни боттарының чогааткан конструкциязыбиле ажылдың чиигин, эптиин бодап кылып чорааннар. Ылаңгыя шаанда аалдар ынай-бээр одар солуп көжерде, бүгү чүүктү аъттарга, шарыларга чүдүргеш чоруптар. Чамдыкта шары малга "шырга" дерип, кылып алгаш аңаа база элээн хөй чүүктү дажыглаптар чораан. Чоорту аът тергезин бичии заводчугаштар, артельдер бүдүрүп эгелээрге, оларның ачызы-биле чүгээр чоруп олурувуста, машина-трактор көвүдээш, эдилеп чораан тергевисти "хозуп каапкаш" амырап, чурттап чордувус.

Амгы бо үеде хоорайларда, көдээ суурларда чон бүгү-ле 50-100 кг чүүктерни боттары эктинге чүктеп, аътка артынып, ургларының бичии коляскаларының дугуйлары-биле кылып каан тергелерге боралап идип чоруп турлар. Шак ындыг "идер тергени" чонга четчир кылдыр чогаадып кылыптар болза, көдээ чоннуң ажыл-ижинге дыка-ла эки, эптиг болур ийик. Бир эвес бөдүүн хевирлиг терге кылыр дээр болза, Кызылга-даа кылып болур. Ону шаанда аът-биле чер аңдарар андазынның дугую ышкаш кылып алыр арга бар-дыр.

Ол "идер тергени" нарын, чиик подшипниктиг кылдыр чогаадыр дизе, "Ижевскиде" автомотозавод бар болгай, аңаа сүмелеп, чагып болур. Ону бүдүрерде, кезектерин адырып, эптеп турар кылдыр чогааткаш, чонга сөңнээрге, көдээде ажылгыр кижилерниң ижи дүрген, эптиг бүдер ийик. Чүгле кылынгыр, тудунгур оолдар боттары угаадып, чогаадып тургаш, чонунга бараанын сөңнептер болза, чон амырай бээр, а олар боттарынга "орулганы" тыптар-ла хевирлиг. Бодаа болза келир үеже бодал-дыр, амыдыралдың база бир "быразы-дыр".

Бады ООРЖАК.

Кызыл хоорай.

АК СЕТКИЛДИГ АЖЫЛДЫҢ ХЕРЕЧИЗИ

Чырык өртемчейге кижи болуп чаяаттынып төрүттүнген чаш ажы-төлдү ада-иези дег, дүнхүн дивейн, ажаап-тежээвишаан, культурлуг аажы-чаңга, үжүк-бижикке өөредип, кижизидип, ава кижиниң эриг сеткили-биле ээ көрнүп, эргеледиг, чассыдыглыг ажылдап турар башкыларындаа, ол коллективтиң ажылдакчыларын-даа кандыг-даа кижи кажан кезээде утпайн, сактып чоруур.

Бистиң оглувус Дозураш бичии келдирлеп чугаалаар турду. Ол бир чыл хире социал хайгааралл төвүнге турган. Ында дээди категорияның дээди эртемниг башкызы Чечек Чаңгааевна Ондар Дозураш-биле доктаамал шудургу ажылдавышаан, башкылал ажылының программазын езугаар чорудуп келгениниң түннелинде, оглувустуң дыл-домаа сайзырап, чугаазы орталанып келген.

Дозураш ам бир дугаар класста эки өөредилгелиг, быжыг сагылга-чурумнуг өөренип турар. Ол бирги улдуңну эки демдектер-биле дооскан болгаш чаңгысклассчы эштеринден чыда калбайн турар. Бо чүнү көргүзүп турарыл дээрге, социал төптүң ажылдакчыларының Дозурашты ие езу-биле карак кызыл хайгааралга ап, аъш-чемин шын таарыштырып, кадыкшылын быжыглап, ак сеткилдиг ажаап келгениниң херечизи-дир. Ол ышкаш база бистиң 4 харлыг уруувус Хорагай бо чылдан эгелеп ол-ла төпте доктаамал туруп турар. Ол база-ла акызы ышкаш шыңгыы хайгааралда турар. Уруувустуң келир үези аскежиктиг, өөрүшкү-маннайлыг болур дээрзинге идегээр апаар бис.

Ынчангаш бо төптүң директору Анисья Макай-ооловна Ондарга болгаш коллективтиң өске-даа ажылдакчыларынга өөрүшкүвүстү илеретпишаан, оларның келир үениң бичии чаштары, салгакчылары дээш могаг-шылаг чок шудургу, карак кызыл харыысалгалыг ажылынга моон-даа соңгаар улам-на улуг-улуг чедиишкиннерлиг болурун күзедивис.

Уранмаа, Март-оол ХОВАЛЫГЛАР.

Суг-Аксы суур.

КАНЧАП КЭЭРГЕВЕС СЕН?

"Оорнуң оруу муңгаш" дээр болгай. Шаг-шаандан тура ооржу кижини ада-өгбелер көрбес чораан дээр чүве. Шак ындыг кижилериниң салаазын безин кезип чораан үелер турган. Каш катап оор кылыр болдур, ол хире катап салааларын кезип каар чораан. Ол база-ла шын-на дүрүм-дүр. Ийи буттуг оорлар эвес болза, кижилериниң мал-маганы кодан сыңмас турбас деппе.

Кызыл хоорайның Кочетов кудумчузунуң 27 дугаар бажыңынче хүн бүрүде даянгыыштыг улуг-бичии кижилериниң шуужуп турарын бо-ла эскерер боор силер. Ол дээрге, чырык хүн көөр аас-кежиин ышкынган, кээргенчиг кижилер-дир. Чоокта чаа оларның баар ийиги бажыңының хериминиң бир талакы демир эжиин кара холдуг оор алгаш барган болган. Кээргенчиг, хилинчек чүктеп чоруур кижилерни биле тура-ла ол оорнуң коргунчуун көрүңерден, чонум. Азы бастыры ол бе? Азы дорамчылаары ол бе? Бо кижилер чүнү-даа көөр эвес дээш аан.

Кижилер кандыг-даа болза, дорамчылап болбас. Ону бурган башкы көрүп турар. Ол демир эжикти ап-даа алгаш чүнү чедип алырыл? Ооң орнунга харын демир эжиктен кылып берген болза, дыка-ла өөрүнчүг болур ийик. Кээргел билбес кара холдуг оор алган эжиин бир хүн дедир эккеп, кадап каар ирги бе?

Ирина БЮРБЮ.

Кызыл хоорай.

ПОЧТА САЛБЫРЫНЫҢ САДЫЫНДА

Улуг-Хемниң Шагаан-Арыгда почта салбырының садыы бар. Ооң ады «Тройка-3». Ында аъш-чем, идик-хеп, хевистер дээш, хүн бүрүнүң эргежок чугула бараннары дооза бар. 20 чыл чонунга бараан болуп турар садыгның эргелекчизи Чодураа Сосуйевна Дарый, дузалакчы садыгжы Екатерина Сандак-Доржуевна Дажы-оол.

Садыывыска баштай ак арага (водка) турду, оон почта эргелекчизи Валерий Сагаанович Куулар пенсионерлериниң арага чээп алырынга таарзынмайн, водка деп кулугурну садарын хораан. Ону чон база деткип турар.

Наталья ДУГУР.

Шагаан-Арыг хоорай.

Көдээниң хөөннери

МАЛЫНЫҢ АК ЧЕМИН САЛБАС

Хоолу хемниң чагыртпазы дег күштүг, политиктиг ужурчептүг чалгыг Тес-Хем биле Өвүр кожууннарның аразынга 1973 чылда болган. Ак-Чыраа мал фермазы (Өвүр) база Деспеҥ (Тес-Хем совхоз) хойжу бригадалар мал ажыл-агыйын сайзырадыр сорулгалыг чаҥгыс "О-Шынаа" совхозу кылдыр каттышкан. Өвүр кожууннуҥ алдарлыг оглу Казыкан Доржу (Ак-Чыраа) салбырын эргелекчилеп, а Деспеҥ салбырын Сталь Шалык удуртуп, албан-дужаалдарынга хевээр арткан. Каттышкан совхозка 2-2 хойжу бригадалар турган.

Өвүр кожууннуҥ алдарлыг малчыннары-биле Деспеҥниҥ орден-хавыяалыг кадарчылары 1973 чылдың апрель айда "О-Шынаа" совхозтуҥ үндезилекчилери болган. Оларның бирээзи Чечек-оол Кашпык-оолович Тумат биле Валентина Новаакиновна Дамдынның өг-бүлези болган. Бөдүүн ажыл-ишчи кадарчылар 1968 чылдан 1973 чылга чедир анай-хураганнар болгаш кошкар, хуна малдап, мал ажылының чымыжын танып, билип алыр душта, чаа совхоз чалыы өг-бүленіҥ мал ажылынче хей-аъдын көдүрүпкен. Ынчаарла олар боттарының күзел сорулгазын төрүүр мал ажылындан эгелеп алган. Хоолу хемниҥ Кежиг-Аксы чазаг, күзээ, мал семиртир чайлаа Бурганныг, а кыштаа кылдыр Даш-Кажаалыгны шилип алганнар. Биеэде кара-туматтарның сагыш-сеткилинден ынакшааны онзагай чер-чурту бо-ла болгай. Чечек-оолдуҥ-даа, Валентинаныҥ-даа өскен чурту ол. Бурганныгдан, Хоолу хемден кижи болуп өзүп келгеннери бо.

Хоолу хем дег чурумалдыг, Бурганныг дег аҥ-меҥниг оран кайда боор. Тоол чурту деп хөөредип-даа болур. Чечек-оол Тумат биле Валентина Дамдын оргу-дески Оруку Шынааны олбук кылып, төрээн чериниҥ «айлаҥ-куштары» болу бергеннер. 1982 чылда 450 баш кыс хураганнарны хүлээп алгаш, малдай бергеннер. Малдың бажы 100 хууга камгалаттынып, өдек-коданга чаш мал төлүүҥ немей өзери чыл санында уламчылап келген. Мал чымыжынга чаҥчыгып, изигни изиг дивес, соокту соок дивес эрес-кежээ Чечек-оол биле Валентинаның доруктуруп өстүрген чаш малының төлү 100 башка онааштыр 95, 100 деп саннарга доктаавайн, өзүп-ле турган.

1993 чылда "О-Шынаа" совхозтуҥ мурнакчы хойжуларының аразынга салдынган социалистиг чарышка тиилекчи болганнар. ТР-ниҥ Президентизи Ш.Ооржак оларның күш-ажылын бедии-биле үнелеп, 100 хойдан 125 хураганнарны камгалап өстүргени дээш Чечек-оол биле Валентинага автомашинаны шаҥнал кылдыр берген. 1995 чылда Чечек-оол Кашпык-оолович Тумат "ТР-ниҥ алдарлыг малчыны" деп атты алган. А 1998 чылда Валентина Новаакиновна Дамдын "ТР-ниҥ Көдээ ажылагыйының алдарлыг ажылдакчызы" деп хүндүлүг аттың эдилекчизи болган. Тыванын кол экономиказы болур мал ажылынга ачы-хавыяалыг апарган өг-бүле ол чылын чүс баш хойга онааштыр чүс бежен алды хураганнарны камгалап алганнар.

Малы бажын ашкан, эди эктин ашкан хоочуннарның турасоруу улам кыптыга бергеннер. Күш-ажылдың тергиинниериниҥ бирээзи Чечек-оол Тумат — "Күш-ажылга шылгарал дээш" база "Күш-ажылдың хоочуну", Лениниҥ 100 харлаан юбилейи медальдарның эдилекчизи-дир. Ооҥ өөнүҥ ээзи Валентина Новаакиновна Дамдын — "Күш-ажылдың хоочуну" база "О-Шынаа" совхозтуҥ администрациязы болгаш ТР-ниҥ Чазааның өмүнээзинден хөй дакпыр өртектиг белектер болгаш хүндүлел бижиктер-биле шаҥнадып чораннарның бирээзи. Амыдырал-чурталгага бердинген өг-бүленіҥ башкарыкчызы, ажы-төлдерин өстүрүп кижизиткен алдарлыг херээженнериҥ адын ол сыкпайн чоруур. Чеди оолдар, кыстарның болгаш он чыгам уйнуктарның хүндүлүг кырган-авазы.

Оларның ажы-төлдериниҥ Улар-оол — Красноярскиниҥ профессионал-техниктиг училищезин дооскан — газоэлектроканнакчы, Уран-оол — саҥ-хөөчү, амгы үеде Кызылда биче бүдүрүлге ажыдып алган ажылдап турар. Солун-оол Тес-Хемниҥ ИХЯ-да шагдаалавышаан, Москваның юридиктиг академиязында өөренип турар. Чойганазы — ада-иезиниҥ ызыгуур салгаан дузалакчызы, Чодураа — садыгжы, Маадыр Калининград облазында шериг албаны эрттирип турар. Начын Самагалдайның №2 школазында эге класста өөренип турар. Чечек-оол Тумат биле Валентина Дамдынның салгакчылары төлептии-биле тус-тузунда мынчаар амыдырап чоруурлар. Эки ажы-төл — ада-иениҥ идегели, чоргааралы дээрзин чон билир.

Кымныҥ-даа хар-назыны кудургайлаар болгай. Чечек-оол Кашпык-оолович биле Валентина Новаакиновна — бо хүннерде хүндүлүг дыштанылгада. Оларның ап олурар пенсиязының хемчээли аргажок кудуку деннелде. Алдарлыг малчыннарның кыраанының пенсиязын катап эде санап көрзе кандыгыл? Өске хойжуларның аҥаа хамаарыштыр саналы кандыг ирги? Мал сүрүг долган Бурганныг, Хоолу хемнериҥ эрес-кежээ малчын чонунга хоочуннар Чечек-оол биле Валентинаның үлегери кажанда-даа балаттынмас. Олар ам хуу малын өстүрүп орарлар. Бир катап оорлар кырганнарның мыйыстыг бода болгаш чылгы малын коданын карартыр оорлап чипкен. Шээр малының баш саны бо үеде база шору өзүп келген. Чемзиг холдуг Валентина Новаакиновна кажанда-даа ак малын, ак чемин салбас.

Моторк ТИРЧИН.

Тес-Хем кожуун.

Кыштаглаашкын

МӨҢГҮН-ТАЙГАДА

Мал кыштаглаашкынынга чылдың барык шупту ээлчеглерин кожуунда күрүнеиҥ каттышкан, арат (тараачын), көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери, албан черлериниҥ, организацияларның, бүдүрүлгелериҥ дузалал ажыл-агыйлары болгаш чурттакчылар ажыглап чаҥчыккан.

Тудуг материалдары тус черде барык чедишпес. Ону ырактан ап алыры улуг карылгаларлыг. Ынчалза-даа мал тударынга эҥ таарымчалыг одар-белчиирлиг, октаттынарының кырынга турган дөрт улуг кыштагның капитал септелгезин "Малчын" күрүнеиҥ каттышкан бүдүрүлгези база катап ажыглалга таарымчалыг кылдыр чоруткан. Ук черлерде кыштап турар ажыл-ишчилер боттары база септелге чорударынга идепкейлиг киришкен.

820 тонна сигенни турлагларже сөөртүп чедирген. Тус-тус өнчү аайы-биле алырга, коллективтиг бүдүрүлгелер 578 тонна, арат (тараачын) ажыл-агыйлар 65 тонна, чурттакчылар 177 тонна сиген сарааттарлыг. Мал чемнериниҥ кол курлавыры даг-даш, кадыр-туруг, ой-чик девискээрлериҥ, улустуҥ аас чогаалы-биле алырга, "эм-дом сагаан" изиг оттуг одар-белчиири. Ынчангаш сарлык чижектиг мал тургузур ажаарынга барык акташкан. "Сарлыкты кадарбас, анаа ырактан бараадаар" деп чугаа анаа тыптып келбээн.

Тус черниҥ агаар-бойдузунга тааржыр мал уксаазын тудары кол чугула чүүл бооп турар. Төрүүр 2100 баш шээр малды тарып боозаткан. Чиик эвес, ынчалза-даа кедизи ажыктыг ук ажылдарны чорударынга республиканың "Тувинское" уксаажыдылга күрүне каттышкан бүдүрүлгениҥ бөлүк специалистери баш удур дугурушкан керээ езугаар киришкен.

Кожуунда суг чедирер ийи автомашина, прицептерлиг ийи трактор, суг алыр бир чер (скважина) ажылдап турар. Бар техника, технология хынамчалыг хайгааралда, ооҥ агар септелгезин кылыры чурумчуттунган. Төп биле кожуун аразы оранчок херии. Кожа кадагааты чурт, алтай девискээр кыдыглары харын оон элээн чоок. Ынчангаш бар эт-хөреҥги, кывар-чаар материалдар—контрольда.

Долгандыр хүрээлел ажык, барык камгалал чок. Ук байдалды сан-бажы көрдүнген деҥзигүүрден каш дагын улгаткан өөр бөрү ажыглап турар. Чамдыктары, чоннуҥ бир кезииниҥ демдеглеп турары-биле алырга, кижиге безин онза айыылды чедире берген. "Бөрүнү көк боорга эвес, мал чиир боорга согар". Ук угаадыгны барымдаалаары, бо талазы-биле дарый хемчеглерни чорудары эҥ чидиг тургустунуп турар.

Шиитпирлээр айтырыглар бар-даа болза, мал кыштагладыры ыракта кожуунда чүгээр бооп турарын Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызында бо хүнде демдеглээн.

БАЙ-ТАЙГАДА

Инек, хой кажааларын мал ээлери мурнукузундан-даа таарымчалыг кылдыр белеткээн. Чаартпаан, эде деривээн чаҥгыс-даа хонаш-турлаг тывары ам болдунмас. Артыкшылдыг, борбак садыглыг, чижээ, кожуун төвүнде хууда мал-маганныглар кургаг өдек шыгжаар улуг үгектерлиг. Кожуунда белеткеттинген кургаг өдекти база санап кылган. Ниитизи-биле алырга, ооҥ хемчээли 1392 тонна. Мал тудар чамдык кажааларның технологиязы бурунгу төлевилелден ужуктанган. Бедик серилер, ыжык, хос кур кажаа-херимнер болгаш ишти өй-тап чылыглыг муҥгаш кажааларга мал дыжын ап турар. Хонаш-турлаглар хат-чардан, соокшыктан болгаш мал оорундан ыяк камгалалдыг. Кадарчы ыттар, өске-даа камгалал-биле мал ээлери малын магадылап апкан.

Мал чемнерин бай-тайгажылар орай күске чедир белеткээн. Ынчангаш ооҥ курлавыры республиканың төп кожууннарындан эвээжевес. Ниити хемчээлди 4651 тонна. Ол дээрге салдынган планның 83 хуузу. Тодаргайлаарга, көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери 1076 тонна, арат (тараачын) ажыл-агыйлар 232 тонна, чурттакчы чон 3343 тонна сигенниг. Мал чемнерин белеткээринге бо чылын түр, турум ажылы чок кижи күжүн, школа назылыг элээди оолдар-кыстар болгаш студент-сургуулдарны өг-бүлелер, эш-кош бөлүктер кажангызындан-даа чедимчелиг ажыглаан.

Мал ээлериниҥ демдеглеп турары-биле алырга, мал семиртилгези эрткен чай-күсте чүгээр болган. Ол, өске-даа арга-хевир ажыг кышты сол-менди ажарынга улуг идиг.

Бадылдай НАРАДЫ.

Чеми амдан-сүүзүннүг

Бичии тергежигежинде янзы-бүрү сава-саҥга, аъш-чемнер аймаан салган, ол-бо организациялар, хөй-ниитиниҥ чыглыр черлеринге бо-ла келир алдан хар ажып чоруур херээжен кижи — пенсионер Сечимаа Агаргановна Ондар-дыр. Назы-хары улгады-даа берген болза, хол куруг, хоозун олурбайн, бодунуҥ бүдүрген продукциязындан аҥгыаҥгы хевирниҥ амдан-сүүзүннүг аъш-чемнерин чонга, оон-моон келген чорумалдарга садып-сайгарып, оларның хырнын тоттуруп, суксунун хандырып турар. Ынчалдыр сайгарлып ажылдааш, Сечимаа Агаргановна ам ийи чыл ажып турар.

Аъш-чем кылчырынга ындахаая уруг-дарыы дузалажы кааптар. Нургулайында боду-ла чааскаан белеткеп ап турар. Кижиниҥ кадыкшылы-ла эки болза, кайын тоор ийик мен — деп шынын-на чугаалай-дыр. Шынап-ла, "кыры шимчээрге, хырын тодар" деп үлегер чугаада үндезин бар дээнин өттүр сөглээни илдеҥ-дир. Чазак-чагырга черлери биче сайгарлыкчы ажылдарны көвүдедир талазы-биле чугула хемчеглерни ап турар болгай. Эрге-чагырга черлери Сечимаа Агаргановна ышкаш сайгарлыкчыларны деткип, оларның ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузары артык эвес хевирлиг.

Ажылдап чораан үелеринде хөй удаа шаҥнадып-мактадып келген, холу чемзиг Сечимаа Агаргановнадан үлегер алыры күзенчиг деп бодаар мен. Кыштың соогунда, чайның изиинде кызымаккай, шыдамыккай кижи ынчалдыр сайгарлып шыдаар дээрзи билдингир.

Бораш ОНДАР.

КЫМГА БАРАЙН?

Эрткен эки үелеривисти эргилдир бодап, «аъдының бажы хоя берген» эш-өөрлерим-биле колхоз, совхозумга ажы-төлдеривистиҥ келир үези дээш кызып ажылдап, алдарлыг механизатор деп-даа атты эдилеп чордум. Өске-даа шаҥнал-макталдарым хөй. Ам бо ужу-бажы билдинмес берге үеде безин уругдарыымны эртем-билигге чедирип, каш мал-маганны-даа азырап чор мен.

Сөөлгү үеде солуннар арнынга ийи буттуг "бөрүлер" дугайында бижип-ле турар. Ынчалза-даа оорларга удур кандыг-даа хоойлу-дүрүм үнгени көзүлбес. Оорлар дээрге өлүрүкчүлер ышкажыл. Бир эвес кандыг-бир оор мал-маган соп турда кырынга таваржы берген болзуҥза, херечи болдурбазы-биле олар сени кандыг-бир арга-биле чок кылып кааптарын бодаарлар. Кымнар өскээртен келген оорларга улустуҥ мал-маганын үндүрүп берип турарын боттарывыс билир-ле болгай бис. Ынчалза-даа ону шынзыдыптар харыывыс чок.

Бистиҥ Бии-Хем кожууннуҥ Уюк суурга участок шагдаазы Белокопытов дээр оол ажылдап турган. Бир чайын Сушь суур бар чорумда аъттыг мени Уюк суурга доктаадып алгаш: "Кайнаар баарыҥ ол, кым сугга келдиҥ, каяа хонар сен" дээш, айтырбас-ла чүвези чок болган. Ооҥ сөөлүнде ол суурнуҥ чурттакчылары-биле чугаалажырымга черле кончуг шыҥгыы кижи чүве дигеннер. Суурга өске машина, аъттыг, чадаг кижилер кээрге чандыр көрбес, олар-биле чугаалажып, кандыг херектиг, чүнү кылып келгенин айтырар. Суурларның участок шагдаалары ынчалдыр ажылдаар чүве болза, оор-сук-даа, хулиганнаар херек-даа чавырлыр ийик.

Бо чайын мээҥ аъдымны оорлар алгаш, алаакка хилинчектеп тургаш өлүрүп каан болдулар. Шанактап, тергелеп билир кончуг чааш аъдымны оорлааш, мени чорук чок кылып кагдылар. Аъдым чиде бээрге, ок-боолуг оолдар-биле база участок шагдаазы-биле Өөк көвүрүүнге дүне манадывыс. Сөөлзүредир кезек оолдарның дузазы-биле оор туттурган. Кечил-оол Аяс дээр оол болган. Суурда чурттавайн турар. Оорну туткаш машинага аппар чорда, дезе берген. Мынчага чедир чок, кым-даа ону сураглавас. Кожууннуҥ кеземче херээ истээр килдистиҥ начальниги Серебряков дээр оолга баарымга, участок шагдаазынга бар дээр, участок шагдаазынга баарымга, оор-биле сүржүр транспорт чок дээр.

Бодум хан базыышкыны улуг, ийи дугаар бөлүктүҥ инвалиди кырган мен. Кижиниҥ билдириишкинин-даа, аксы-сөзүндаа ажылдакчы улус херекке албаска, хомуданчыг-ла чүведир. Бии-Хемниҥ чамдык шагдаа ажылдакчыларын олуттарындан шимчедир үези келбээн бе? Шаам-биле аъдымны ам-даа сүржүр бодап турар мен, ынчалза-даа кымга баарын дидинмес апардым.

Оолак Мыныҥ-оол.

Хадыҥ суур.

СПОРТ БОЛГАШ АМЫДЫРАЛ

Мөгениң мөөрейи

ШАҢНАЛДАР — ИРТ, СЕРГЕ

Эрткен дыштаныр хүннерде ТР-ниң бирги чери дээш национал тыва хүреш маргылдаазы «Херел» спорт залынга болуп эрткен.

Ону бодунуң аныяк, чалыы үезинде тыва, хостуг, самбо хүрештерге тергиин эки хүрежип чораан Тыванын баштайгы спорт мастерлериниң бирээзи, амгы үеде ТР-ниң Юстиция яамызының оралакчы сайыды Д.К. Долзатмаанын 60 харлаанынга тураскааткан.

Аңаа аныяктар ортузунга 41 шилиндек мөгелер Тес-Хем, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Өвүр кожуун-нардан, Кызыл хоорайдан кээп хүрешкен. Хоочуннар аразынга бирги чер дээш демисел делегейде ат-сураглыг самбист, тыва хүрешке республиканың каш дакпыр чемпиону чораан Иван Хураган, РФ-тиң спорт мастерлери Каң-оол Кара-Сал, Михаил Монгуш, Тес-Хемден Михаил Түлүш, ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, чонардаш чазаныкчызы Хунан Кировтуң аразында болган.

Маргылдааның байырлыг ажыдыышкынында ТР-ниң Күрспорткомитет даргазы С.Ы. Ооржак Д.К.Долзатмаага байырны чедирип, Күрспорткомитеттиң Хүндүлел бижии-биле шаңнавышаан, шаалдазынга акша шаңналын немей тудускан.

Хунан Киров аныяндан тура хүрежип чораан эжи Д.Долзатмаага бодунуң кылган ажылдарының бирээзин суй белек кылдыр байырланчыг байдалга тывыскан.

Хүрештиң эң улуг назылыг киржикчизи Хунан Киров маргылдааның тугун көдүрген соонда, ийи аңгы хевиске хүреш эгелээн. Бир дугаар хевиске баштайгы салыгда ат-сураглыг Иван Хураган биле 64-түң аразынга амыр эвес дирткен алдар-аттыг мөге Каң-оол Кара-Сал таваржы берген. Биеэги ышкаш шимчеңгир эвес хөделип турар-даа болза, бодунуң ынак аргазынче удурланыкчызын киирип алыр дээш кайызы-даа бот-бодунга дыынмайн, эгин содаандан туттунчуп алгаш, шаг болдулар. Элээн болганда К.Кара-Сал чайлыг үе ажыглааш, чая тудуп катай хаккаш, удурланыкчызын ужуруп алды.

Аныяктар хевизинге Сүт-Хөлден Евгений Ондар, Мерген Ооржак, Тес-Хемден Херел Доржу, Кызылдан Орлан Монгуш, Алдын-Херел Сагды, Өвүрден Алексей Монгуш онагларын удаа-дараа октап ап, салыг санында аштырыышкын чок бурунгаарлап-ла орлар.

Аныяктарны хүрештирехүрештире кээрге, эң сөөлүнде арткан 3 мөгени долгандыр хүрештирди. Долгандыр хүрешкен үш мөгениң ниити саны деңдең болган. Мөгелер ботботтарын бир-бир аштырыышкынга таварыштырган. Күштүг мөгени илередир маргылдаалыг айтырыгны кол судья К.Ч.Котчин баштаан судья коллегиязы шиитпирлээн. Эрткен үелерде мындыг таварылгада эң чиик деңзилиг мөгени мурнунче үндүрер турган. Ам ол дүрүмнү күш чок болдургаш, сан деңапарганда катап хүрештирер чаңчылды удуртулга болдурар болу берген. Бо удаада Алексей Монгуш артык күштүүн көргүскеш, Мерген Ооржак биле Алдын-Херел Сагдыны маргыш чокка арыг октаан. Өвүр оглу шүүлген. Ол Хандагайты ортумак школазының бо чылгы доозукчузу, 16 харлыг. Сүт-Хөлдү төлээлээн Мерген Ооржак үжүүрлешкен. Кызылда олимпийжи курлавырлар училищезиниң сургуулу Алдын-Херел Сагды үшкү черге дүшкен. Аныяктарны 6 дугаар черге чедир шаңнаан. 4-6 дугаар черлерни Евгений Ондар (Сүт-Хөл), Херел Доржу (Тес-Хем), Орлан Монгуш (Кызыл) дес-дараалаштыр алган.

Маргылдааның түңнелинде оралакчы сайыт эрге-дужаалдыг Д.К.Долзатмааның шаңналдары база онзагай болган. Аныяктар ортузунга шүүлген Алексей Монгуш ийи харлыг иртчигеш болгаш акша шаңналын алган. Хоочуннар аразынга сураглыг мөгелерниң бирээзи Чөөн-Хемчиктиң Баян-Тала ортумак школазының башкызы Каң-оол Кара-Салга — ирт, О-Шынаада малчын Михаил Түлүшке — серге, оларның кырынга немелде акша шаңналдарын тывыскан.

Дөргүл-төрелдери-биле кады солун спортчу мөөрейни организастаарынга киришкен хоочун мөге Д.К.Долзатмаа Эрзин чурттуг, Мөренге төрүттүнген. 60 чылдарның эгезинде Кызылдың № 2 национал школазынга өөренип тургаш, И.Х. Хасановтуң секциязынга хүрежип эгелээн. Тыва хүрешке РФ-тиң, хостуг хүрешке ССРЭ-ниң спорт мастери, самбо хүрешке спорт мастеринге кандидат.

Данзы САЛЧАК.

Көдүрер-даш

ООҢ ДЕҢЗИЗИ 427 кг

XX вектиң 20-25 чылдарында Сүт-Хөл кожуунну Кызыл-Тайга баарында Чес-Булуңга чурттап чораан кезек ондарларның оолдары шыкка анай, хураганын кадарып чорааш, чаржып, хүрежип ойнап-хөглээр чорааннардыр.

Оларның аразынга кымга-даа октатпас улуг, шыырак, өөрүнден бир янзы көстүр оол турган. Ол болза Чаңгаа оглу Ондар Шойдаң-оол-дур. Ол оюнга үргүлчүле үжүүрлежир Кызыл-Тайганың тулган байының оглу Даржык Донгак турган чүве-дир. Олар чүгле хүрежип күжүн шенежир эвес, Инек-Даштар деп черден даштар шилип алгаш, ону көдүрүп база маргыжар чорааннар. Ол даштарны көдүрүп чораан оолдардан Шойдаң биле Даржыктың аттары бо салгалга дамчып келген.

Шойдаңның ада-иези Үстүү-Ишкин, Кызыл-Тайганың кулак байы Сеңгин чаңгының чалчалары чораан. Шойдаң назы чеде бээрге, Сеңгин чылгычыладып алган. Ооң чылгызы Үстүү-Ишкин иштинге сыңмас чыгыы турган дээр.

Хайгаарап турарга, чалчазының чылгычы оглу ыяш, суг бажы дагаан черлерге бо-ла шүглүп, сөөлзүреди барып арбан, суму байырынга база ол шүглүр кончуг шыырак кижи болган. Ону эскергеш, Сеңгин чаңгы Шойдаңны мөгези кылып алгаш, ооң дуңмазы Чанчыпты чылгычылазын дээн чүве-дир. Оозу тургаш:

— Мен байга чалчалавас мен, өөренир кижи мен — дээш, Тибетче өөрү оолдар-биле дургуннай берген. Шойдаң сумулар, кожууннар байырлалдарынга шүглүп, ооң шаңналын Сеңгин кожайга эккеп чораан.

Июль айда Моолдуң чаңчыл болган наадымы Улаатайга болуп турда, Сеңгин мөгези аңаа чеде берген. Хүреш-даа эгелээн. Хүрештиң сөөлгү ийи мөгези Моолдуң чаан мөгези биле Шойдаң арткан. Дыка үр тудушкан соонда, Шойдан октаткаш кемдээн. Үжүүрлешкен мөгеге эзер-чонактыг, мөңгүн чүген-чуларлыг атты Сеңгин-даа алган. Мөге чанып келгеш, ол кемдээшкинден элээн каш чыл хилинчектенгеш, чок болган.

Шойдаңның көдүрүп чораан дажын ооң 78 харлыг хеймер оглу Дулдуй Ондар дуңмаларынга кайда чыдарын айтып берип чораан кижи-дир. 10 чыл бурунгаар мөгениң дажын килдеп көөр дээш, Кызылдан ооң даай-авазының оглунуң оглу Даржаа Куулар, уруунуң күдээзи Владимир Хемер-оол мөге оолдар эдертип алгаш, Чес-Булуңга четкеш, мөгениң дажын килдеп көргеннер-дир. Шойдаңның дажын 5 мөге кил кырынче пат боорда үндүрген. Ооң кили 427 кг болган. Даржыктың дажы 220 кг болган-дыр. Орта мөгелерниң дугайында сактыышкын кылып хөөрешкеннер-дир. Мөгениң оглу Дулдуй тургаш:

—Ачамның мунуп чораан аъды туруптар болза, оозун аалга чүктеп алгаш, кылаштап кээр. Ийи барба тарааны шары кырынче анаа-ла үндүр октап алыр кижи чораан деп сактып чугаалап турган.

Бо чылын алдан-маадырларның 120 чылынга барбышаан, мөге кырган-ачазының көдүрер дажын барып көөр дээш Бии-Хемден Доржу дээр оглунуң оглу Геннадий Доржу, Сержиңмаа дээр уруунуң уруглары Вера, Владимир Хемер-оолдар, Дулдуй кырганның ажы-төлү база мээң уругларым Сүт-Хөлче баттывыс. Баарывыска даштар чыдыр. Оларның аразындан мөгениң дажын тыппайн турувуста, Дулдуйнуң оглу Миша:

— Ол дашты Суг-Аксындан Кызыл-оол Монгуш баштаан мөгелер Суг-Аксының стадионунга эккеп салып турган дээр чораан — деп мындыг. Арткан Даржыктың дажы база өске-даа 200-300 кг даштарны Миша, Олег, Геннадий суглар чайлыг көдүргеш, салыр черинге салып турдулар. Мөге кырган-ачазының дажын көөр дээш ырак черден келген уйнуктарга кончуг хараданчыг болду.

Дудаа ОНДАР.

Бай-Хаак суур.

Маргылдаа мурнунда

ШӨЛДЕ—ХООЧУННАР

Республиканың волейбол федерациязының(даргазы В.М. Оюн) кубогу дээш хоочуннар аразынга маргылдаага ырак Мөңгүн-Тайгадан, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Чеди-Хөл, Улуг-Хем, Таңды кожууннардан база Шагаан-Арыг, Ак-Довурак, Кызыл хоорайлардан 12 эр болгаш 6 херээжен командалар киришкен.

Эр улус аразынга 12 командаларны баштай 3 аңгы бөлүктерге чарып, долгандырыг оюн-биле эң шыырактарны шилээн. Бөлүктерге тиилекчилер—Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Таңды кожууннарның хоочуннарының командалары түңнел оюнче киргеннер.

Чөөн-Хемчик кожууннуң спортчулары биле сүт-хөлчүлерниң аразынга бирги-ийиги чер дээш оюннуң 3-кү партиязында сүт-хөлчүлер сан талазы-биле мурнап тиилээш (15:7), республиканың волейбол федерациязының кубогун чаалап алганнар.

Херээжен улус аразынга Мөңгүн-Тайга, Чөөн-Хемчик кожууннардан, Ак-Довурактан база Кызыл хоорайдан «Азия», «Восток», «Кызыл» деп командалар долгандырыг хевири-биле ойнааннар. Таварышканы 5 командалар бүрүзүн 2:0 сан-биле уткаш, Кызылдың «Восток» командазы арыг тиилелгени чедип алган. Бо команданың ойнакчылары Саяна Куулар, Елена Оюн база ийиги черни чаалап алган Ак-Довурак хоорайның командазының капитаны Майя Шыырап тергиин ойнакчылар деп тускай шаңналдарны чаалап алганнар. Чөөн-Хемчиктиң командазы үшкү черни ээлээн. Бирги, ийиги, үшкү черлерни алган эр, херээжен командаларга 10, 5, 3 муң рубль акша шаңналдарын тывыскан. Эр, херээжен командалардан тергиин ойнакчыларга болгаш маргылдааның эң эки судьяларынга өртектиг шаңналдарны база тывыскылаан.

Бо маргылдаалар удавас декабрь ай ортан үезинде Чазак Даргазының шаңналы дээш эр улус аразынга хоочуннар маргылдаазынга улуг белеткел болганы чугаажок. Хоочун херээжен спортчулар оларның аразынга база бедик шаңналдыг маргылдаалар болурунга идегеп турарлар.

Виктор ТУРОВ.

Школачылар спартакиадазы

ЭҢ ЭКИ ХАЛДАКЧЫ КЫМЫЛ?

Кызыл кожууннуң школачылар ортузунга Тыванын Россияның составынга каттышканының 60 чыл оюнга тураскааткан спартакиада ноябрь айда спорттуң массалыг хевирлериниң бирээзи — волейбол маргылдаазы-биле эгелээн. Кожуун спортчуларының аразынга бо удаада баскетбол маргылдаазы болуп эрткен.

Маргылдааның эгелээр шагында спартакиаданың кол судьязы, ТР-ниң күш-культура болгаш спорттуң алдарлыг ажылдакчызы Кушкаш-оол Опан-оолович Ховалыгның эдискизиниң адаа-биле баскетболчулар шөлче үнүпкен. Элегес-Аксы суурнуң спорт залынга баскетбол мөөрейинге 74 оол, 68 уруглар — шупту 172 өөреникчилер киришкен.

Солун маргылдааның түңнелинде уруглар командаларындан Сукпак ортумак школазының спортчу кыстары кымга-даа уттурбайн, спартакиаданың чемпиону атты чедип алган. Ийиги черде—Кара-Хаак школазының уруглары. Үшкү черже Кур-Чер ортумак школазының баскетболистери үнген.

Оолдардан Көк-Тей школазының командазы спартакиаданың чемпиону атка төлептиг болуп шылгараан. Маңаа Кур-Чер суурнуң өөреникчилери ийиги черни ээлээн. Кара-Хаактың школазының элээди оолдары үшкү шаңналдыг черниң ээлери болган.

Баскетбол маргылдаазы чоруп турда, эң эки халдакчы, камгалакчы кымнарыл дээрзин илереткен. Уруглардан Сукпак ортумак школазының 8-ки классчызы Байлак Монгуш аваангыр-кашпагай, маңгыры-биле эрес-соруун көргүзүп, хөй бөмбүктү кииргеш, командазының бирги черже үнеринге төлептиг салыышкынын киирген. Оолдардан аянныг, чараш халдап ойнаарынга Баян-Кол школазының 9-ку классчызы Аян Баданай артык күштүүн көргүзүп, хөй удуг санын командазынга эккелгеш, четкилиг демир дээрбекче бөмбүк киирериниң талазы-биле кымга-даа аштырбаан. Баскетболду ойнаарынга бедик мергежилдиг, ооң техниказын эки билир, баскетбол бөмбүүн эш-өөрүнге эскет чокка эптиг дамчыдып. бээринге онзагай өттүрүглерни кылып шыдаар, ооң өттүржүр аргаларын өскелерден ылгалдыг шиңгээдип алган Черби ортумак школазының өөреникчизи Чиңгис Чолдак-Кыс судья коллегиязының бедик үнелелин алган.

Элегес-Аксы суурга тренери-биле кады келген өөреникчи баскетболистерни ортумак школаның директору Ильяна Сандаковна, ол-ла школаның күш-культура башкызы Шораана Борисовна Ооржак чылыы-биле уткуп хүлээп ап, таарымчалыг байдалдарны тургускан.

Чаан-оол АРБАК.

Тыванын 60 чылынга уткуштур

Совет Эвилелиниң Ада-чурттунуң хосталгалыг улуг дайынының эгелээни-биле холбаштыр ооң эге чылдарында Тыванын арат чонунуң Совет Эвилелиниң хүрээлеңинге кирерин күзээн айтырыы ынчангаш шала соңгаарлаттынган турган.

«Ха-дуңманың ханы найыралы кадыг-берге өйде улам билдинер» деп улустуң чечен чугаазы Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде Тыва биле Совет Эвилелиниң харылзаазындан база катап көзүлген. Ук дайынның бирги хүнүнден эгелээш, улустуң Улуг Хуралының хүлээп алган угуулга-кыйгырыы-биле Тыва шуут-ла бодунуң бүгү күжүн, эт-хөреңгизин ниити дайзынны чылча шаварынга бере берген чорук Октябрь Революциязындан эгелеп тывылган совет болгаш тыва акы-дуңмалышкы найыралдың ханызын, быжыын, кедизинде үзүлбезин база катап херечилээн. Ада-чурттуң дайынының үезинде улам-на быжыккан ол мөңге найыралды эргим номчукчулар кымдан-даа артык билир-ле болгай...

Совет Эвилелиниң ажылчы чоннары,ооң маадырлыг Кызыл Шерии коммунистиг партиязынга баштадып алгаш, үр болгаш аар тулчуушкуннарның түңнелинде фашистиг Германияның кол күштерин чуура шаап, немец-фашистиг халдакчыларны ажыт киирип, таваңгайын кызаңнадыр чурттан үндүр сүрүп эгелээн...

Шак мындыг Ада-чурттуң ыдыктыг улуг хосталга дайынының фашистерни чылча шаап турар изиг түлүк үезинде—1944 чылдың эгезинде, Тыванын Совет Эвилелинге каттыжар дээн айтырыы дагын көдүрүлген. 1944 чылдың эгезинде Совет Эвилелиниң коммун намы, ооң Дээди Соведи Тыванын Совет Социалистиг Республикаларның Эвилелинге кирер дээн айтырыын дагын тургузарын чөпшээрээн.

ТАР-ның Биче Хуралының Онза сессиязы чыылгаш, ол дугайында угуулга-декларацияны хүлээп алгаш, боттарының төлээлерин Москваже аткарып чоруткан...

1944 чылдың он айның 11-ниң хүнү. Совет Эвилелиниң найысылалы—Москва. Агаар оожум болгаш чырык хүннүг. Бир-ле эң бедик болгаш кырында тербе өг ышкаш боп-борбак, ногаан будуктуг оваадайлыг ордунуң кырында Советтерниң кызыл тугу далаш чок аян-биле тиилелгелиг киискип, чалгынналдыр кызаңнаан тур.

Маныгы-оглу, Ооржак Лопсаңчап үжелээн тыва чонувустуң ханы күзелин, изиг чүректериниң чалбыыжын хойлап алгаш, Советтерниң өндүр чүрээ, бо Кремльге акыдуңма улустарның аразынга, бо алдын кызыл туктуң адаанга кады чурттап, ажылдап, тиилээр деп салган күзелди Тыванын арат массазы кайын каар дээн бодалдыг онза хүндүлүг базып олур бис...

— Паа, ана ат-ла чүве-дир аа! Кижиниң бажы безин дескине бээр чыгыы, кандыг кончуг улуг ордулар боор, баштары барза-барза булуттарга үскүлээн! Бо чоннуң хөй деп чүвезин, магалыын! Бо оранның чаагайын, бурт-даа дээр чүве чок,ногаан үнүштүг, чечек-мечек чер саны, чүү деп мындыг магалыг оран боор, даргалар?— деп айтырбышаан, Лопсаңчап хейде-ле сүрээдээнин чажырар дээн ышкаш ногаан дордум-биле куржанган хүрең торгу тонун, ак-куу шляпазын, хром сапыктарын эде-эде туткулааш, шокар хээлиг аржыылы-биле дерин чоттунуп базып олур.

— Бүгү-делегейниң найысылалы, барып-барып Совет Эвилелиниң төвү болганда ынчанмайн канчаар! Бо базып орар черивис майда, октябрьда чоннуң чыскаалыр, бодунуң сүр күжүн көргүзер чери — Кызыл шөл деп чердир — деп, Маныгы-оглу эжинге тайылбырлаан, папирозун тыртып каап базып олур.

Кремльдиң иштинге кире бээривиске, чавыскалак эш кылаштап келгеш:

— Михаил Ивановичиге келдиңер бе?—деп бүдүү билир чүве ышкаш айтырды.

— Ийе. Эш Калининге—дээш, шынзылгаларывысты көргүстүвүс.

— Билдине берди. Мээң соомдан, эштер! Моорлаңар, моорлаңар!—дигилээш, хаалгаларның бирээзинге барды. Соондан базыптывыс. Ийиги каътче лифт-биле көдүрлүп келдивис, таныыр-танывас кижилер хайнып-ла тур. Канчаар-даа аажок хөй-ле баганаларлыг, ооң баштарында малгаш-биле туткулаан өй-өйнү көргүскен хевирлерлиг, бедик дээвиирлиг, беш чүс кижи олуруптар тербе өг ышкаш ордуга кирип келдивис.

— Ува-а! Ана кончуг-даа боор чүве-дир, тоолда чүве дег! Чүү деп орду боор, даргалар?— деп, Ооржак база-ла сымыранып айтырды.

— Бо дээрге Кремльде эң каас болгаш төөгүлүг орду. Совет Эвилелиниң Дээди Совединиң бирги даргазы Свердловтуң адынга тураскааткан, Дээди Советтиң хуралдаар ордузу-дур — деп кагдым.

Ол-ла ынчап орду сонуургап, солун чүвелер көрүп турувуста, коңга-даа эткен, чыылган кижилер залда олуттарын ээлей бердилер... Улус олуруп алырга, Михаил Иванович столдуң бажынга кээп коңгазын каңгырадып чоруй олуруптар орта шипшиң-не барды.

— Эштер! ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң хуралын ажыттынган деп санадым—дигеш, сегелин шала өрү көдүрүп алган, көстүүн өттүр ыңай-бээр харап тур.

— Чүүлдүг-чүүлдүг, ажыдар-ажыдар!—дээн ыыттар залды хөме алы берген.

— Хүн айтырыы чаңгыс-ла, Тыванын арат чоннарының Совет Эвилелинге кирер дээн декларациязын көөр. Бо дугайында Тыванын арат чоннарының мурнундан келген төлээлерниң баштыңы эш Токага сөстү бээр-дир — деп, Михаил Иванович чарлааш, дыңнап олурупту.

Декларацияны ийи холдап тудуп алгаш, боостаамны ажыды чөдүрүп чоруй:

— Эштер!— деп эгеледим. Чап чаа-ла анаа олурган бодум ам чүве чугаалаары-биле туруп келгеш, декларацияны көөр дээримге, анаа-ла шокар, үжүк-ному ылгаттынмас, сактырымга хол безин сириңейнип турган ышкаш болду. Ындыг-даа болза, девидээшкинни арай боорда соксадып алгаш, чугаамны эгеледим. Тыванын арат чоннарының ол дилег Декларациязын номчуп доозарымга, олурукчуларның адыш часкаашкыны залды долдур диңмиреп-ле үндү. Арат массаның дилээнин езугаар хандырып, Тываны Совет Эвилелинге хүлээп алырының дугайында каш кижи чугаалаан, ооң соонда Михаил Иванович стол артындан туруп келгеш, база-ла ыңай-бээр көргүлээш, көстүүн эде кедип алгаш, коңгазын база-ла кың кылдыр эдискеш:

— Эштер!— деп эгеледи. Маныгы-оглу Ооржакка сымыранып очулдуруп олур.

— Президиумнуң кежигүннериниң маңаа саналдап турарын алырга,Тыванын нам,чазааның, арат массазының Совет Эвилелинге кирер дээн күзелин чаңгыс үнбиле деткиири илдең-дир. Херек кырында алырга, Совет Эвилелиниң нам, чазаа, масса чону тываларны шагда-ла хатөрели,акы-дуңмазы кылдыр көрүп чораан, көрүп-даа турар, моон соңгаар база-ла шак ынчалдыр көөр!— дээш, Михаил Иванович доктаай хона берген, бистерже чиге көрүпкен тур. Тура халааш, адыштарывысты дазылады-ла бердивис, өскелер бисти деткиди.

— Шынын сөглээрге, шагда-ла быжыгып дадыккан, орнукшуп тургустунган, херек кырында бар найыралды документ саазынга киир бижиири арткан ышкаш чүл! Кандыгыл, эштер!— деп айтырарга, адыш часкаашкыны база катап диңмиреп үндү...

1944 чылдың он айның 11-ниң хүнүнде ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму Тываны Совет Социалистиг Республикаларның Эвилелинге киирип алыры-биле Чарлыкты бадылаан соонда, Михаил Иванович Калинин, Семен Михайлович Буденный, Отто Вильгельмович Куусенин болгаш өскелер-даа бистерниң холдарывысты тудуп, Тыванын арат массаларының совет хамаатызы болганы-биле байыр чедирип, харын кыска хуусааның иштинде эт-экономиканы, культураны, тываларның амыдыралын социалистиг эгеге дүрген чаарты хөгжүдүп тургузарын чылыы-биле чагып турганнар. Ол хүн кижиниң угаанындан канчап адырлыр боор!

Ам-на күзеливис боттанды, сагыжывыс ажыды.

— Ам-на совет хамаатызы болдувус!— дишпишаан, эшөөрге изиг байырны илередип, Кремльден үне базып келдивис.

Москва. Кремль. Кызыл Шөл. Свердлов ордунуң кырында киискип турар Советтиң тугу, бистиң чурттап турарывыс «Москва» деп аалчы бажыңы—бо-ла хамык чүве ам биске кажангызындаа улам чоок, чылыг, ынакшылдыг апарган, чүге дээрге ол ам бистии, боттарывыс—совет хамаатызы бис!

— Көрүңер, адааргаңар, мен Совет Эвилелиниң хамаатызы мен—дээн Владимир Маяковскийниң чогаалын дораан-на сагындывыс. Өөрүшкүнүң чалгыын кандыг дээр, чүү чүвеге деңнээр боор! Турар черивиске безин четпейн чорааш-ла, үжелээ ботботтарывыска байыр чедиржип, куспактажып, ошкажып, ооң-биле бо Москвага бүгү Тыванын өөрүп четтиргенин, кызыгаар чок байырлаанын илеретпишаан, тываларывыска дораан-на дыңнаттывыс...

Салчак ТОКА,
Тыванын Улустуң чогаалчызы.

БОТТАНГАН КҮЗЕЛ

("Араттың сөзү" романның үшкү номундан үзүндү).

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1944 чылдың октябрь 11-де болган хуралы. ТАР-ның Биче Хуралының Тыва Арат Республиканы ССРЭ-ниң составынга киирип алырының дугайында дилээн С.К. Токаның номчуп турары.

Чурукчу В.Ф. Деминниң чуруундан.

АЛАҢТОС

Авыралдыг Алаңтозум
Алдыным сен, мөңгүнүм сен.
Азас хөлдүң чечээ-даа бол,
Ажыг соокка улчугуп каар.
Дозураннаан Алаңтозум
Дордунум сен, доруунум сен.
Тожу хөлдүң чечээ-даа бол,
Дожаң хатка додугуп каар.
Сагыжымны саймааараткан
Саяным Алаңтозу,
Иштим-хөннүм имиреркен
Ингамның Алаңтозу.
Хып дээн чалыы аваң, ачаң,
Кырган-аваң тыва кадай,
Курзук-дижең бистиң база
Куспак долдур күзээривис:
Төрүттүнген сээн хүнүң
Төөгүге артып калыр.
Каң дег кадык, хар дег аккыр,
Харын чараш келин боор сен.
Торлаа ышкаш өөр боор сен,
Торга ышкаш өнер боор сен.
Хартыга дег кашпагай бол,
Хамнаарак дег ыраажы бол.
Кодур-терек кырган-ачаң
Хоптак эвес, коңчак эвес.
Төрүттүнген хүнүң-биле
Дөмбүң долу байыр тутту.
Декабрьның он ийи, он үш
Тергиин үе болду, кызым.
Кожактыг ийи бызаа ышкаш,
Кожа төрээн хүннерлиг бис.
Дээлдигенниң дезии ол бе,
Дээдилерниң девии ол бе,
Декабрьда чүге черле
Дээжилерни төрүүр чүвел?
Ада чораан Сталин-даа,
Академик Аранчын-даа,
Тоң-на ынак баштыңчывыс
Тока-даа – "декабрист".
Ынчангаштың өөрүшкүвүс
Ырай бербээн, ырбай бербээн.
Чонуң берген аас-кежиин
Шоочалап алба, кызым.
Мөнделениң мөгези дег,
Мөндүңневес Алаңтозум,
Чыраа-саяк маңы ыцкаш,
Чындыңнава, чымаар кызым:
Часкы хүн дег чазык чору,
Чайгы хүн дег чайнап чору,
Күскү хүн дег хүрең чору,
Кышкы хүн дег кылаң чору.

Кызыл-Эник КУДАЖЫ.

СҮМЕ-БЕЛИ

Сүүр кырлаң кожагарлар
Сүрдүнүштүр бадып-бадып,
Чаа-Хөл-Аксы чедип чоруй,
Шала соксап кагган-даа дег.
Көөрге-ле Сүме-Бели
Хөлүгүр-ле кара даглар,
Кончуг солун чажыттарны
Хойлап алган чыдар-дыр ийин.
Бел деп аттың тывылганын
Мен-не хууда суураан мен.
Сүме-Бели дээнин харын
Чүү-даа болза, дыңнааным шын.
Чаа-дайын болур дээрге,
Чанчыннар маа чыылгаштың
Чүнү кылза экил дээрзин
Сүмележип органнар дээр.
Чаа-Хөлдү канчап ынчаар
Шагның-шаандан адап каан-дыр.
Хөлзээзиннер, чаалар болур
Хөлдүү кончуг турган чер-дир.
Көрбээн улус бөгүн безин
Хөлүн бо-ла айтыра бээр.
Ырда кирбээн, кым-даа билбес
Ындыг хөлдү кайыын тывар.
Аарайында Сүме-Бели
Арга-даштыг, аңныг-меңниг.
Улус кырып калбаан болза,
Улар безин турлап чораан.
Кыштаглары ыжык, чылыг,
Кыжын мал-даа чудаары чок.
Өгбелериң арбын сүрүү
Өзүп чораан чурту-дур бо.
Эргилделиг дошкун чылдар
Эзининге алыспаан чон
Амгы салгал аразында
Алдарлыглар кайы көвей.
Ооң чаңгыс бетии чижээн
Олчамайдан көрүп болур.
Күш-ажыл Кызыл Туктуг
Хүндүткелдиг малчын чораан.
Сүме-Белдиң төнген ужу
Чүден артык онзагай чер.
Бурунгулар дагып чораан
Бурган-Ужу — тураскаал бар.
Ындыг эки, чаагай оран
Ыдык болбас аргазы чок.
Сүме-Белге ынчангаштың
Чүдүг-сүзүүм өргүп чор мен.

Шоома ДАРЖАЙ.

ОРУККА

"Чалбыыш акый чеже боорлаан, кыраан-дыр ам,
Чалар от дег шүлүк бижип шыдавас-тыр.
Аныяанда шору бижиир турган ийик" – деп,
Автобуска чоруп орган кадай-кыстар
Аразында сымырашты, дыңнап кагдым.

Кырыыр назы турбаан болза, ында чүү боор,
Кым-даа болза чалыы хевээр чораай эртик.
Чазып орар кыстар-дыр деп түңнеп кагдым.
Чүгле чаңгыс шүлүк бижип шыдавас деп
Чүзү дээр сен. Чүрээм аңаа чөпшээрешпээн.

Ынакшылым изиг көзү чалбыыштальп,
Ындын сеткил "дүргектелип, хадып" кээрге,
Поэзиям чалгынынга оруптар мен,
Моннап, мөөрээн далай-биле дөмей-ле мен!

Сарыг-оол САЛЧАК.

ӨГДЕШКИЗИН КУРГАДЫП БЭЭР АРГА БОЛЗА...

"Аскак будум ыстап-саргып аарыырын,
Агаар-бойдус чүдереп, чаар дээн чоор бе?..
Чодаларым тудуп берем, оглум" дээштиң
Човуурлаарың өттүнгензиг, шуурган ондап,
Ээлеп чораан эрги кыштааң өдээн эргип,
Эжик-хаалгам соктап кээр-дир, эргим авай.

Хаваннай бээр чодаң туткан салаам изи
Хаварыктыг ойбактар бооп чыдып кааргa,
Халымак чаш назынымда оюн бодаан
Каткым ам кээп, ыым кылдыр дыңналганзыг,
Чоткан-шуурган сөөк-даяа ыстаан ышкаш,
Човуурлаарга, кандыг кончуг аарышкылыг чоор...

Агаар-бойдус бораннаарга, куяң тыртып
Аскак буду ыстап-саргып, аарыза-даа,
Мал-ла соондан үнүп-кирип элейтирде
Багай дискээн соок-чарга алыспас дээш,
Өлүгенде хөөкүй авам кедип чораан
Өгдешкизин кургадып бээр арга болза...

СОНЕТ

Удаккан-Арыг четкен болза,
Удан* ыяш кезип алза,
Ишти-хөннүм чазап ойнаар
Игил сомнап алган болза.

Талдыг-Ооораш четкен болза,
Тадар* талдан кезип алза.
Чаражымның хөннүн чазаар
Чадагандан сомнап алза.

Удан талдан чазаан игил
Уярадыр ыглап орда,
Уруг эжим, ырлап орам.

Ишти-хөннүң кударадыр,
Ийи караан бүлденнедир
Игил ойнап берейн, уруг.

Алексей БЕГЗИН-ООЛ

2003 ч, декабрь.
Шагаан-Арыг.

**Удан ыяш азы тадар тал. Уну талга, бүрүзү терекке дөмей, игил чазаарынга ажыглаар хөнү ыяш.*

ЧАПТАНЧЫГБАЙГА

Черниң, дээрниң аразында сүнезин дег,
Сени бодап хөй-ле чылдар чурттап эртим.
Ынакшылдың отчугажы кыппаан-даа бол,
Ында-хаая сагыжымга ойнаар-дыр сен.

Чаштарыңны чаптап, суйбап магадаан мен.
Чаъстыг хүнде чаглаан болуп чоргулаан мен.
Чаш-ла чүрээң чылыг куюн бакылааштың
Чалынынга чаңгыс катап чылынмаан мен.

Чүс-чүс кыстар ынакшааштың кирип чадаан,
Чүрээм шыгжаан шагжаң хөрээм ээлеведиң.
Чаштар ойнаар казанаавыс бо-ла-дыр бо.
Чаптанчыгбай, кирип келгеш, чыннып ал даан.

Кедизинде, канчап билир, сээң урууң,
Кенним болуп, оглум душтуу болу берзе,
Куда-дойну казанакка эрттиргештиң
Кудашкы бооп, куспактанчып чораай-даа бис.

ОРАЙ КУС

Хүннүң караа чылывастап кыскалаан,
Күжүр черим сарыг тонун кедипкен.
Дузак өшкү амзап көргеш чивээн,
Дуруг тиинде сарыг чашпан каткан.

Даглар бажы туман шуглаан уштуптарга,
Думаалайлыг келин кыс дег, харын чаапкан.
Дазыр хаваа чайын ойнаар чиргилчиннер,
Турлаан каггаш, мурнуу чүкче дезе берген.

Кежээки хүн барыын чүкче ажар хөөн чок,
Херелдериң чыыра каап, чуглуп бар чор.
Дуруяалар ыыды читкен, шагда чанган,
Дустуг хөлдү өреме дош шуглап алган.

Мадон МОНГУШ.

ЧАҢГЫСКЛАССЧЫМ

Аялгазы болгаш сөзү Алена ИОМУЖАПТЫЫ

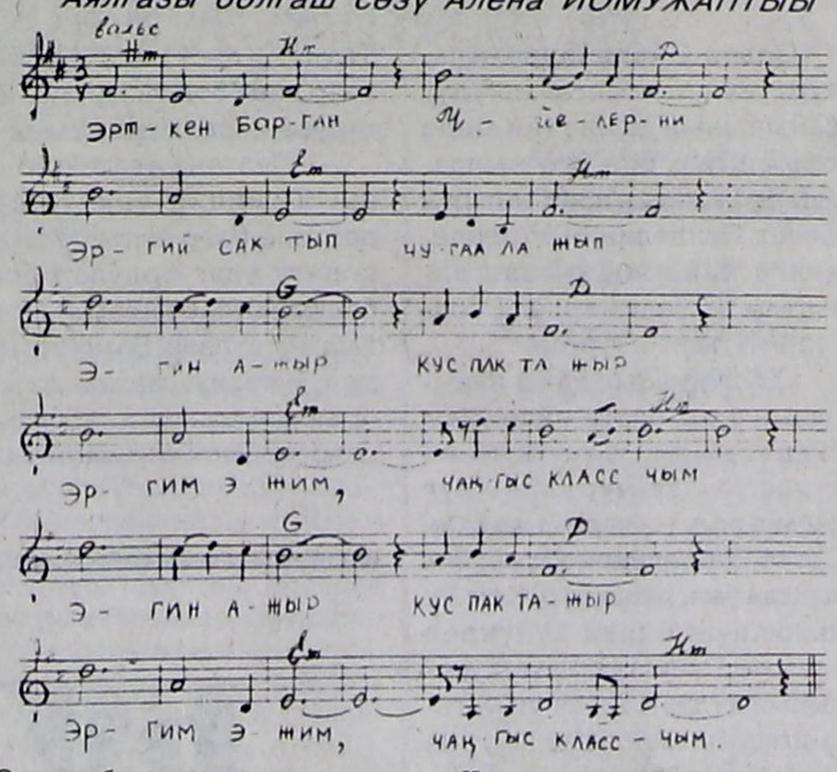

Эрткен-барган үелерни
Эргий сактып чугаалажыр,
Эгин ажыр куспактажыр,
Эргим эжим, чаңгысклассчым.

Сагыш-сеткил саймааараткан
Самагалдай кызын алган,
Чазык чаңныг, чаптанчыг
Чаңгысклассчым сакты бердим.

Кадат хоюн сүрүп малдап,
Кадарчылаан мээң эжим
Кадыр тейден сыгыт, ырын
Катай салып олур-ла боор...

Чылдар, айлар шуужуп эртер,
Чымыштыг иш шуудап келир.
Чаңгысклассчы мээң эжим
Чаза чурттап, оруун улаар.

УТКУЙ ҮНЕМ

Талыгырда имистелген сылдыстар дег,
Дам-дум көстүр бысканналган секпилдериң
Чазык-ажык хүннээректээн шырай-арның
Сагыш-чүрээм дүймээредир саргыдып чор.

Хире-хире сени сактып, удуп чадап,
Хилинчээмни көре бердим, чүнү канчаайн?
Сарынналган сеткилимни часкарылдыр
Сагыжыңны шөлээн черге сөглезиңзе.

Секпилдерлиг шоваа-чазык кыстар хөй бол,
Сеткилимни сен дег уян кывыспас-тыр.
Сен-даа мени билбээчеңнеп, шенеп чорбайн,
Сергек, омак чаңын-биле уткуй үнем.

Бүрбү СЕРЕН.

ЧОКТАП ЧОР БИС

Монгуш Доржу хүлүмзүрүп,
Бо-ла меңээ дужар турду.
"Чүнү шелип тур сен, Ондар,
Шүлүктериң, каям, көөйн"
дээр.

Чедир бижип четтикпээним
Чевен сөстүг шүлүүм аймаан
Монгуш Доржу номчуп-номчуп,
Бодамчалыг сүме кадар.

"Далашпайн дүн-хүн чокка
Таптыг кызып ажылдап көр.
Мээң берген сүмемни сен
Бергезинмейн хүлээп ал" дээр.

Ооң чагыын хажытпайн,
Ол-ла дораан, хүлээп алгаш,
Шүлүктерим катап-катап
Шүүрей эдип эгелээр мен.

Ындыг бөдүүн шүлүкчүвүс
Бистен ырап "чоруй барган".
Чогаалчылар, бижикчилер
Чоктап, сактып, ыглап чор бис.

Бораш ОНДАР.

ДИЛГИ

(Басня)

Аскыр Дилги академия кирген соонда,
Алды айның нүүрүнде дооскан дээр.
Алдын медаль, дипломну чугган соонда,
Аалчызынга дылы долгай хөөреп орган:
"Эрге-дужаал, дарга, сайыт, хамык ажыл
Эртем турда менден чайлаар харыы-даа чок.
Таныш-көрүш, дөргүл-төрел чүвелериң
Дазылдарын тура шапкаш октаптар мен.
Соңгулдалыг ажылдарның баштыңынга
Соңгу-башкы ха-дуңмам олуртур мен.
Саң-хөөнүң сайыдынга ынаныштыг
Саарлыкчы кадынымны томуйлаар мен".

Айлар, чылдар шуужуп эрткен. Кажар Дилги
Албан черлер хаалгазын амыратпаан.
Аксы-биле айтыр-дужаар, командалаар,
Арыг ажыл амыр белен тывылбастаан.
Соңнуг-мурнуг улуг-биче деннелдериң
Соңгулдаларга киришкештиң чер-даа албаан.
Ам канчаар, чөгел төнген кызыл Дилги
Ажыл чоктар биржазынче базывыткан.

Эртем-билиим бар-ла дээштиң сула чаннаар
Эшти-өөрну аравыста чок деп болбас.

Виктор ДАНДАР.

СЭЭҢ-НЕ, ТЫВАМ, ОГЛУҢ-ДУР МЕН!

Чечен чугаа

Чайгы шагның чараш каазы чайынналып, чалбыышталып турар өйде Мерген Томск хоорайның эмчи институдунче киреринiң шылгалдаларын дужаарыбиле Кызылга чедип келген. Күрүне университединiң иштидаштында кижи бажы кизирт... Ада-ие, ха-дуңмазы-биле катай хаара шуушкан аныяк-өскенни көөрге, Мөңгүн-Тайганың Каргы бажында кырган-ачазы сугнуң чайлаанда айыраңнаан чечектер-ле, ала-шокар... ховаганнарла! Орус дылга чугаалаары чегей болгаш бо эртемге баштайгы-ла шылгалданы ол дужаап шыдаваан. Ооң-биле кады чаңгыс автобуска келгени оолдар, уруглар аңгы-аңгы өөредилге черлеринче дужаагаш база-ла колдуу орус дыл шылгалдазын угбайн барганнар. Ханада аскан шылгалдалар түңнелин көрүп тургаш, улгады берген бир угбайның аажок хомудаанын эпчоксуна аарак дыңнаан-даа: "Бир чыл иштинде дыш чок ажылдааш, чыып алган дөртен муң акшамбиле хээлилээримге-даа, уруум ам база бо чылын кирбези ол-дур аа! Акша берген башкымның-даа чөгенчиин, шыдавас кижи мээң ол акшамны чүге ап чыткан чилби хейил? Мээң аңаа каргыжым четсин, ооң эки чурттаарын мен көөр мен харын"...

Мергенниң арны изиш дээн. Ол дораан-на дөрт өскүс дуңмазы-биле аалда арткан авазының дүн-хүн чок олар дээш амыр-дыш чок ажылдап чоруурун, авазындан ап алган каш акшазы кээр-баар орук хөлезини, документилер дужаарынга, аалчылар бажыңынга хонарынга, ижер-чииринге дөңгүп-ле чедерин сактып келгеш, дүргенне дужаап каан документилерин ап алгаш, дедир чанар деп шиитпирлеп алган. Өг-бүленiң эң улуг оглу, чок апарган адазының орнунда авазының кол чөленгии-жи болур эр кижи ам ийи дугаар кайнаар-даа кирип шыдаваны, суурда ооң ажылдапкы дег ажылдың чогу, ооң ындында-ла муңгак сагыш-сеткилин дамдыктап, моон соңгаар канчаар амыдыраарын бодандырып чораан.

Мергенниң сагыжын өөртүр чаңгыс чырык херел — чалыы, чараш Меңги-ле болгай. Ол уругга эрткен чылын-на ынакшый берзе-даа, ооң-биле таптыг чугаалажып диттикпээн. Мергенниң карактарынга чай кадында Меңгиниң чойган дег хөнүсыны, чодураа дег кара, катташкак, улуг карактары, каттырып хүлүмзүрүүрге агараңнаан түң дег диштери, долбанныг кызыл чаактары, дамырак кара сугнуң кыңгырааны дег хоюг үнү дыңналып, чуруттунуп чораан...

Мөңгүн-Тайгаже доктаамал чоруп турар автобустар бар эвес, "Кызыл" аалчылар бажыңының чанында хуу автобустар доктаамынга Мерген чедип кээрге, чадаглаан улус-ла хөй болган. Дөмей баштайгы чоруур хөлгени билип алгаш, аайлажы бээр хөлгезин манап олурупкан. Ымыраасээкке ызыртып, ышкам изигде кагып-суксап келгеш, сериин мөңге меңгилерлиг Мөңгүн-Тайгазынче дүрген-не четсимзе деп бодаан. Мерген ам он сес харлыг.

Эр хиндиктиг кижиниң чурталгазында уттундурбас үе — шеригге эрттирген 2-3 чылы. "Ыдыктыг албан-хүлээлгени төлептиг эрттирип алыры кижиниң бодундан кончуг хамааржыр болгай" деп, Мерген иштинде боданган-даа. Автобустуң чолаачызы ам-на чоруурун чарлапкан. Төптен ырак болгаш суурунда аъш-чем, үлетпүр бараннарының өртээ Кызылдыындан оранчок аар боорга, автобусче олурган-на кижи бүрүзүнүң хап-барбазының, чүүгүнүң аары-даа кончуг. Орук дургаар Мергенниң бодалы: Меңги биле шериг баары.

Автобус ам Адар-Төш артын ажа хапыткаш, Чадаана хоорайдан бензин кудуп алгаш, улаштыр хапкан. Хөндергей, шынап-ла, ырлажып турарывыс дег, көгү-шыгы хөлбеңейнип чыдып калган. "Аныяктар" баалыын ашкаш, саадавайн-даа Калдып калган. "Аныяктар" баалыын ашкаш, саадавайн-даа Калчан арт кырынга доктаай бээрге, чамдык улус үнүп, аъш-чемниң дээжизин чажып, чемнени берген. Мында аргада колдуу-ла пөш, шиви, чойган колдаан болгаш чыдының чаагайы аажок. Төнмес-батпас Саглы ховузун эрткен соонда, "Амыр-ла, амыр!" дигензиг Арзайты бо уткуп келген.

Мөңгүн-Тайга кожуунуң эң чараш девискээри — Барлык бажы Тоолайлыг бо-ла болгай. Саяннарда, Памирде дег, чараш көвүрүгжүгештерлиг, бо чаа чазаглыг чалдаан орук ажыглалга кирген соонда, мөңгүн-тайгажыларның орук аргыжылгазы канчаар-даа аажок экижээнин чон ол орукту ажыглалга киргеннерге эрткен санында-ла четтиргенин илередип, оларга чоргаарланып чоруурлар. Шаанда уткуштур келген ийи кижи безин эртип шыдавас кызыы Сарыг-Кызааны чара тепсип тургаш, делгемчидип каан оруктааш, кудургайлаан, дөжемирлээн куржааңгылыг чалдаан орук-биле халдып оргаш, автобустуң соңгазындан долгандыр турар бойдустуң чайгы үеде чараш деп чүвезин Мерген магадаан. Дыйлагар кадыг-берге Чолдак-Оруктааш, Чеди-Тейде кызыгаар заставазының чаныбиле эрте халыткаш, суурже углай Мугур хемниң эриинде Ийи-Дытче чоокшулап оргаш, кээрге-ле кезээде уткуп, чоруурда үдеп турар бо ийи дыт — мээң биле Меңги-даа ышкаш деп, Мерген Ийи-Дытче эргелелдиг көрген...

Суурга келгеш үр болбайн, кырган-ачазының чайлаанче хапкан. Шеригже кыйгырткыжеге чедир хой кадарып, оларга бичии-даа болза демин кадып, сиген кезип дузалажыры ол.

Авазының тамчыктыг болгаш эргелелдиг хүрээлелинден адырлып, Меңги болгаш кады ойнап өскен эш-өөрү-биле байырлажып, өскен-төрээн черинден, ийи чыл-даа болза, ырап чорууру Мергенге белен эвес болган. Кызыл хоорайның эң сөөлгү автобустар доктаамы "Восток" девискээринде шериг комиссариадының чыылда пунктузунга шеригже келдирткен өөрү-биле кады чедип кээрге, өске кожуннардан оолдар арбын болган. Ооң ачазы шеригже база-ла моон үдеткен мен дээнин Мерген сагынган. Орайтадыр келген болгаш эмчи шинчилгезинден озалдай бергенинден эртен шинчидер болганнар. Матрац, чоорган, сыртык-даа чок, соок шала кырынга куртказын дөженгеш чыдыпканда, Чөөн-Хемчиктен келген, амдыы чаа таныжып алган, чугаакыры кончуг, чүгүртүлеңнээш карактарлыг бир оол: "Кара-бажыңгадаа, эзириктер сергедир чергедаа чыдып турган мен, ында байдал канчап-даа моон чүгээр" — деп-тир. Мерген ындыг черлерге чытпаза-даа, чыылда пунктузунуң дыка үр чугайлаттынмаан хирлиг дээвиир, караңгызымаар өңнүг дозулар-биле дозулаттынган ханаларынче кайгап чыда, соогундан доңуп чыткаш: "Бис-даа харын бир-ийи хонгаш чоруптар болгай бис, мында дүн-хүн чок доктаамал ажылдап турар эмчилерге, шериг кижилерге берге-дир аа" деп боданмышаан удуй берген.

— Чыскаалы! — деп команда дыңнааш, тура халышкан. Чыскаалыпкан соонда автобуска олурупкаш, "Эне-Сайның" бирги каъдында столоваяга чемгергеш, дедир-ле ол автобузу-биле эккелген.

Чүгле ырыктааштарлыг 50 шаа хире оолдар узунун хемчээдип, деңзилеткен соонда психиатр, нарколог, невропатолог, карак, кулак, думчук, боостаа эмчизиниң, кештиң, кезер болгаш ниити эмчилерниң шинчилгезин эртип, хан анализин алган соонда штабка комиссияже оларның шеригже чоруур-чорбазының айтырыын үзе шиитпирлээр шериг-эмчи комиссиязынче оочурлап алгаш, чаңгыстап кирип эгелээннер. Ооң мурнунга турган 30 шаа оолдарның он ажыы деңзизи четпес болганындан шериг чорбазынга хомудаксап, даштындан көөрге, эътханы, күш-дамыры четчир көңгүс кадык ийи оол шеригже чоруур дээнинге өөрүүр хамаанчок, муңгарап турарын көргеш, Мерген дыка-ла элдепсинген: чуртталга мындыг боор-дур ам, сыр дедир аан — кадыы багай болганындан чеже-даа шериг чоруксаза, холудуп каапкан азы кадыы эки, а ол хиреде шеригже чоруур хөңнү чок..

Ынчап боданып турар аразында Мергенниң кирер оочурудаа келген. Эжик ажыттынары билек, столдар артында шериг-эмчи комиссиязының кежигүннерин көрүп кааш, (ийи орус, бир тыва) орустаарым багай болгай деп бодапканындан чүве ийикпе, "кандыг-бир кемдээшкинге таварышканын, шеригже баар күзелдиин дээн чижектиг бөдүүн айтырыгларга арай келдирлеп, пөрүү кончуг харыылап турган. Шупту эмчи-специалистер кадык деп түңнээн болгаш Мергенни шеригже баар кылдыр шиитпирлээн. Ол хире ырак Мөңгүн-Тайгазындан мени кым үдеп кээрил аан деп ол чөгенген.

Шериг баар оолдарның психиказын хынап, оларның-биле беседа эрттирген соонда оларга солун концертти көргүскен. Оолдарның мурнунга чылыгчымчак чагыг-сүмелери, боттарының шериг эрттирген дугайында төөгүлери, Кызыл хоорайның шериг комиссары, ТР-ниң шериг комиссарының шеригже келдирилге талазы-биле оралакчы, полковник эргелиг, көк баштыг-даа болза көңгүс аныяк көстүр Алексей Ондар, далай дүвүнде эжиндирер хемелерниң шериг кезээнден "садып алыкчылар" — анаа мичман биле улуг мичман, гидроакустика талазыбиле бөлүктүң командири, Тыванын Дайын киржикчилериниң эвилелиниң даргазы Василий Биче-оолдуң чугаалары Мергенни сонуургаткан. Ылаңгыя көк баштыг полковниктиң шериг хүлээлгезин далайга эжиндирер корабльге эрттиргенин, Василий Биче-оолдуң тыва эки турачы бооп, Украинаны хосташканын ол дыка-ла сонуургаан. Аңаа Тывадан шериг чораан оолдар шериг албанын төлептиг эрттирип, төрээн чуртунче ээп чанып кээп турарлар, чүге дизе тыва оолдар сайзыраңгай депшилгелиг хоорайларның шеригже чоруп турар оолдарынга бодаарга, эмин эрттир эрге-чассыг кылдыр кижизиттинмээн, шериг албанының кадыг-бергелеринге быжыг тура-соруктуг бооп, аңаа торулбайн, эр бүдүжүн ышкынмайн, хүлээлгезин төлептии-биле эрттиргеш, төрээн чуртунче ээп чанып кээп турарлар дээрге, Мерген сеткилинден аажок өөрээн. Ада-иелериниң мурнундан 50 хар үези угбай сөс алгаш, шеригни төлептии-биле эрттиргеш чанып кээрин оолдардан дилээн. Шериг чоруп турар оолдарның мурнундан кайгалзымаар, орустаары кончуг (Кызылдан боор оң) орлан оол үнүп келгеш, сөс алган кижилерниң чагыгларынга катчып, адаиелерни оожуктуруп, олар дээш дыка дүвүревезин чугаалаан. Оолдарның мурнунга №9 школаның бот-тывынгыр, салымчаанныг оолдар, кыстарының, Кызылдың уран чүүл училищезиниң сургуулдарының ыры-шоорунуң, оюн-тоглаазының онзазын канчаар, чаражын чүү дээр ону! Байырлал төнүп турда, шериг чоруур оолдарга Аныяктар талазы-биле күркомитет суй белектерни: саваң, диш-чуур щетка, шампунь, демир-үжүк, кыдырааш, чагаа хаптарын сөңнээн..

Орукка чоруп орда, Мергениниң чурттап эрткен амыдыралы бодалдарынга чуруттунуп келген. Ооң ынак кызы Меңгини адаиези кончуг тывызык, ылап-ла шын адаан-дыр деп Мерген бодап чораан, чүге дээрге даглыг черниң катаптаттынмас, онзагай кааскалгазы — меңги дижир. Мөңгүн-Тайгазының меңгизи Тывада эң бедик дагның чыс бажында чинчи-шурузу, минчихаажызы бооп, хүн хереллерінге чайынналгаш, мөңгүннелип, кайы ырактан мөкүлчек ак болу берген кылаңайнып чыдар. Ол меңгини дендии дүмбей дүне безин көөрге, оранчоктан чырык көстүр. Меңгиге чоокшулап келгеш, адаандан көөрге, бичии-даа карарар чүве чок, шулгуй ак, буруңайнып, бусталып, бирде бургурткайнып, дойлуп, хүн караанга бүдүү эстип, чоорту эрип чыдары эскертинер. Чайын безин меңгиниң тиглени берген ханы чарыктарын, оюктарын хар дола берген болур. Кырында хар чок кылдыр кылайты хадып каапкан меңгиниң өңү кара-ногаан, сактырга-ла кыламалай доңа берген хем, хөл дожу-даа ышкаш.

Мерген Меңгини чыл ажыг бажыңының чанынга чедир үдеп келген. Оол кысты эргеледип, эриннерин каш-даа катап ошкаптар дээрге-ле, ол: "Авайым ай, бир-ле кижи бисче чоокшулап кел чор-даа ышкаш" деп ыяткан-зыг сымыраныпкаш, оолдуң куспаандан сывырылгаш, бажыңынче кире-ле халыыр...

Ынчалдыр-ла күс, кыш, час, чай база катап күс ээлчештир солчуп эртип-ле турган. Меңгиниң оду чайнаан карактары Мергенче кандыг-ла-бир онзагай көрүш-биле сөөлгү үеде көөр апарганын оол эскерип турзадаа, ол эмин эрттир эрзиг дүрзүзүн көргүзүп, эпчок хөделиишкиннер-биле эргим кызын коргутпазын кызыдып, чүгле Меңги ооң чанынга үргүлчү-ле шак мынчаар арыг, чараш, чалыы чорза деп күзээн.

Оолдуң аңаа чөгенмезин, ылап-ла ынаан, ам каш хонгаш, ийи чыл хуусаалыг шериг албаны эрттирип чоруптары, бодунуң база Мергенге хөлчок ынак апарганы — Меңгини кайгадып, эр кижиге эргеледип, суйбадып көрбээн арыг-чаагай мага-бодун кандыг-даа албадал, күчүлээшкин чокка аңаа бүрүнү-биле өргүп сунуптарынче ала-чайгаар албадапкан.

Каргы хемниң эриинге ол айдың дүннү, баштайгы дөжек дүнүнүң таалалын Мерген биле Меңги чүгле иелээ чүректеринге шыгжап арткан. Долгандыр меңгилиг даглар, Каргы хем, чоон-чоон сарыг дыттар, ай, сылдыстар-ла ол кайгамчык дүннүң херечилери болган. Мерген уругнуң изиг-изиг тыныжын, эриннериниң дегжип ошкашканын, мага-боттуң тааланчыг чымыраажын, ооң хоюг эът-кежин хөлчок камныг эргеледип, суйбааныдан Меңгиниң шаажаң дег борбак ак эмиглериниң канчаар кадып, дыңзыгып келгенин, амыдыралында бир-ле дугаар алган ачылыг даамчыралды — бо бүгүнү дүүн чаа болган дег сагынган..

Абаканга келгеш, автобустан поездиже солуй олурупканнар. Тывадан ырадыр чер чорбаан кижиге поездини көөрү безин солун болган. Поезд шимчептери билек, Мерген ам база бодалдарже дүлнү берген. Кырган-ачазының чээрби ажыг аъттарын богба-чаваазы, кулунчагы катай оода хой кадарар чаңгыс-даа аът арттырбайн оорлап аппааарга, оларның он шаа хонукта дүн-хүн чок дилеп келгенин, ылаңгыя бодунуң-на кырган-ачазындан белекке алгаш, өстүрүп алганы Сылдыс-Шокар аъдын, кырган ада-иезиниң каргыш салган халак-хилээн, кадыы багай дээш шериг барбаан Оттук-оол, Саадак, Кежик, Сылдыс, Артыш, Аяс, Буян, Виктор, Саша... болгаш оон-даа өске үе-чергезиниң дугайын сагыш човап бодап чораан.

Күш-ажыл кылып шыдаар, кыптыгып чоруур күш-шыдал үезинде хып дээн чалыы, аныяк оолдар, кыстар өөренир дээрге, өөредилге черлеринче "садып" кирер хөй түңнүг акшазы чок, күрүнеге кандыг-бир ажыктыг ажыл кылыр дээрге, хоорайдадаа, көдээде-даа аныяктарга ажыл тывылбаска, олар ам моон соңгаар канчап чурттап-амыдыраарыл ынчаш? Шак бо айтырыгга харыы алыр дээш авазындан чугаа эрээрге, ооң мынчаар харыылаанын ол сагынган:

— Мен аныямда комсомол, партияның удуртулгазының адаанга өөренип, ажылдап, чурттап чоруур үевисте амгы ышкаш ажыл чок чорук көңгүс чок, оор-сук, арага, наркоманияже сундулаар чорук шуут ховар турган, оглум. Ол үеде барык кижи бүрүзүнүң сагыш-сеткили байлак, өөредилгеже кончуг сундулуг, эртем-билиин, бар турган энергия-күжүн күш-ажылче долу бердингенинден кижилер тура-соруктуг, туруштуг, келир үеге бүзүрелдиг, чаагай чурталга дээш амыдырап, өөренип, ажылдап чораанының хараазындан шаанда чурталга моон эки турган болдур ийин. Шак ындыг эки үе дөмей-ле чедип кээр-дир ийин. Чүгле ол дээш туржур, демисежир, ажылдаар, өөренир база катап өөренир апаар. Сен ачаң орнунда арткан өг-бүленiң эң улуг оглу болганында, ийи чыл шериг албанының соонда ол-ла кезээңге дугуржулгадан чарып, аңаа ажылдавышаан бот-өөредилге-биле бир-ле өөредилге черин доозуп ал, Мерген — деп чагааны сагынган.

(Уланчылыг).

Зоя ДОНГАК.

Конкурстар

"2003 ЧЫЛДЫҢ ПАРЛАМЕНТ КОРРЕСПОНДЕНТИЗИ"

Конкурстуң тургузукчузу—Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазы.

Конкурстуң кол сорулгазы: күрүне эрге-чагыргазының хоойлужудулга органының ажыл-чорудулгазын республика чонунга бүгү талалыг болгаш чөптүг хандырары, журналистерниң чогаадыкчы ажылдарын деткиири.

Конкурстуң киржикчилери: республиканың парлалга болгаш массалыг информацияның электроннуг чепсектериниң журналистери, чогаадыкчы коллективтери.

Конкурстуң жюризи: республиканың массалыг информация чепсектериниң хоочун журналистери, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттары, парлалга албанының специалистери.

Конкурстуң негелделери: конкурска 2003 чылдың январь 1-ден декабрь 1-ге чедир орус, тыва дылдарга парлаан азы эфирже үнген ажылдарны хүлээп алыр.(Күрүне эрге-чагыргазының азы күрүне албан черлериниң парлалга албаннарының материалдарындан аңгыда).

Парлаткан материалдарны аңгы папкага суккаш, конкурс киржикчизиниң дугайында медээни, номинациязын айтыр. Автор бүрүзүнден номинация аайы-биле ийиден хөй эвес ажылды хүлээп алыр. Күзелдиг кижилер чогуур номинациязынга дүүшкен, парлаткан ажылдарының даңзызын база киирип болур.

Электроннуг чепсектер ажылдакчылары аудио-видео кассеталарны киирер.Сценарийиниң сөзүглелин киирер.Бир аудио-видео материалдың хемчээли 40 минутадан ашпас болур (бир эвес материалды улаштыр парлап турган болза, ону чаңгыс кылдыр санаар, аудио-видео материалдар база ындыг негелделиг).

Конкурстуң номинациялары:

"Хоойлу чогаадылгазын билири болгаш доктаамал чырыдары дээш", "МИЧ-ге хоойлу төлевилелдерин идепкейлиг чугаалажып көөрү дээш", "Хүлээп алган хоойлуну күүседир дугайында эң дээре материал дээш","Соңгулда округтарынга депутаттарның ажыл-чорудулгазының дугайында эң дээре материал дээш".

Конкурска киирген ажылдарны үнелеп көөрү: жюри конкурска киирген ажылдарны дараазында чүүлдерни барымдаалап,10 балл система-биле үнелээр:

- теманы чырытканының ханызын;
- уран-чеченин болгаш утка-шынарын;
- чөптүүн;
- журналисчи этиканың нормазын сагаанын.

Тиилекчилерни шаңнаары: номинация аайы-биле тиилекчилерни Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының дипломнары, акша шаңналы болгаш суй белектер-биле шаңнаар.

Конкурстуң түңнелин үндүрери: конкурс түңнелин журналистерниң профессионал байырлалы—2004 чылдың январь 13-те россий Парлалга хүнүнде үндүрер. Конкурска материалдар хүлээп алырының сөөлгү хүнү 2003 чылдың декабрь 25.

АДРЕЗИ: Кызыл, Ленин, 32, кабинет 115. ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының парлалга албаны. Тел: 1-32-11.

Ажылдаар күзелдиглерге

Тыва Республиканың Чазак Даргазының чанында күрүне албан айтырыгларының талазы-биле чөвүлел инновация, инвестиция политиказының болгаш даштыкы экономиктиг харылзаалар сайыдының оралакчызы күрүне албанынга—информация-аналитика ажылының талазы-биле килдис начальнигиниң албан-дужаалынга ажылдаар күзелдиглерге конкурсту чарлап тур.

Мергежилдиң негелделери: дээди экономиктиг азы саң-хөө эртемниг, күрүне албаның кол албан-дужаалдарынга 2 чылдан эвээш эвес ажыл стажтыг азы мергежилинге үш чылдан эвээш эвес ажыл стажтыг, саңхөө-чээли организацияларынга ажыл дуржулгалыг болур.

Конкурска киржириниң документилерин Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязының күрүне албан болгаш кадр политиказының эргелели хүлээп алыр.

Кээр чери: Кызыл, Чүлдүм, 18, кабинет 319.Тел. 3-54-10.

Октябрь Надыкович САЛЧАК

Бо чылдың ноябрь 4-те Тыва Республиканың болчукчуларның төп коллегиязының болчукчузу, кайгамчык ажыл-ишчи **Октябрь Надыкович САЛЧАК** элекке мөчээн.

Октябрь Надыкович Салчак 1942 чылдың октябрь 7-де Тыва АССР-ниң Каа-Хем районнуң Бүрен-Хем суурга арат өг-бүлеге төрүттүнген. 1961 чылда Сарыг-Сеп ортумак школазын дооскаш, ол-ла чылын Кызылдың музыка училищезинге өөренип кирген. 1962 чылдың сентябрьда Совет Армияның хүрээлеңинге кыйгырткан болгаш Германияга совет шериг бөлүүнге албан эрттирген. Шериг албаныңдан 1965 чылда халашкаш, Кызылдың педагогика институдунуң литература-филология факультединге өөренип кирген, бирги курсту дооскан соонда ССРЭ-ниң ИХЯ-ның милицияның Омскиде дээди школазынга өөренгеш, 1971 чылда ону дооскан соонда республиканың ИХЯ-га истекчи албан-дужаалга ажылдаан.1977 чылда оон халашкаш, Каа-Хем кожуунда "Ленинчи орук" совхозка техниканың айыыл чок чорук инженеринге, Сарыг-Септе №2 школаның кижизидикчизинге, кожуунның улус судунуң суд күүседикчизинге ажылдап чораан.

1987 чылдың октябрьда Тыва АССР-ниң болчукчулар коллегиязының кежигүнүнге соңгуткаш, Каа-Хем районнуң юридиктиг консультация эргелекчизинге ажылдаан. 1997 чылда Кызыл хоорайның юридиктиг консультация эргелекчизинге томуйлаткан.

Октябрь Надыкович Тыва Республиканың Болчукчулар коллегиязының президиум кежигүнү, Тыва Республиканың Болчукчулар палатазының чөвүлел кежигүнү чораан. Ажылдап чораан үезинде аныяк өөрүнге улуг дузаны кадып, байлак дуржулгазын дамчыдып берип чораан. Ак сеткилдиг ажылы дээш болчукчулар коллегиязының президиумунуң шаңналмакталын, Тыва Республиканың Президентизиниң байыр чедириишкинин алган.

Октябрь Надыкович өг-бүлезинге бөдүүн, ажылынга негелделиг, өөрүнүң, коллективиниң, чоннуң хүндүткелин чедип алган. Ийи оглун кижизидип өөреткен, олар адазының изин базып, шүүгү системазында ажылдап чоруур.

Октябрь Надыковичиниң чырыткылыг тураскаалы бистиң чүректеривиске кезээде артар.

ТР-ниң Болчукчулар палатазының болчукчулар ниитилежилгези.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ

Бистиң ынак ававыс **Зинаида Самбууевна АМЫРТАК** бо айда 50 харлаан юбилейин эрттирер.Ававыс бүгү назынында саң-хөө шугумунга бухгалтерлеп ажылдап келген.Ынак ававыска каң дег кадыкшылды, аас-кежиин, ам-даа узун назылаарын чүрээвис ханызындан күзедивис.

Өөнүң ээзи, уруглары, оолдары, күдээлери, уйнуктары.

Белек тудуп мөгейдивис

Бистиң эживис, кожавыс **Александр Демчик-оолович КУУЛАР** бөгүн 50 харлаан. Өг-бүлезинге, эш-өөрүнге, чонунга хүндүткелдиг эживис ажы-төлүнүң эртем-билиглиг кижилер болурунга төлептиг үлүүн киирип чоруур. Ынчангаш эживистиң байырлалын таварыштыр дараазында одуругларны бараалгаттывыс.

Инженерлеп, механиктеп,
Иштиң кадыын кылып чордуң.
Бодуң бөдүүн, чымчак болгаш
Чонга ажыың улуг чорду.
Айбы, дуза кылыр дээнде
Амыр, дораан келир чордуң.
Эрес-кежээң, хөглүг-баштааң,
Эжиң-өөрүң бисти өөртүр.
Алган эжиң, ажы-төлүң
Аас-кежии — адазы боор,
Бежен харлаан эживис сээ
Белек тудуп мөгейдивис.

Конгарларның өг-бүлезинден.

КЕШТЕР САДЫП АП ТУР БИС

"Саяннар-М" КХН киш, диин кештерин садып ап турар. Адрези: Кызылда Пролетарская, 238, Каменистая, 15.
Телефоннар: 3-85-79, 3-84-82, 3-16-58.
Сарыг-Септе переулок Восточный, 16.
Тел. 8-232-22-890,
Туранда 8-235-2-13-70.

С Системой ГАРАНТ Вы сможете больше!

Уникальные информационные базы
Наиболее полные комментарии
Не имеющая аналогов система поиска - "поиск по ситуации"
Гибкие варианты обновления

СИСТЕМА ГАРАНТ ГАРАНТ-СЕРВИС
тел.: (394 22) 1-20-44,
г.Кызыл, ул.Чульдума, 40а, офис 414
e-mail: info@garants.ru, www.garants.ru

ДАЛАЖЫҢАР

2004 чылдың бирги чартыында «Эне сөзү», «Слово матери» солуннарның, «Кадын» сеткүүлдүң чагыдылгазы уламчылап турар.

«Эне сөзү« солуннуң өртээ 83 рубль.
«Кадын» сеткүүлдүң — 24 рубль.
«Слово матери» солуннуң — 18 рубль.

Кыс чонга болгаш өг-бүлелерге үнер республика солуннарын чагыдып алырынче далажыңар.

УЛУСЧУ ЭМНЕКЧИ ЧАЛАП ТУР

«Кызыл» аалчылар бажыңының **№ 220 өрээлинде** силерни магистр, улусчу эмнекчи, психолог, хиромант эмчи хүлээп ап турар. Ол адыштан шинчилеп көргеш, амы-тынны айыыл-халаптан кичээндирип, хайбачытты, каргыш-чатканы чайладыр, бажың-балгатты арыглаар. Төлге салыр. Ижин-баар, гайморит, импотенция, гепатит болгаш өске-даа аарыгларны эмнээр. Чөпшээрели бар.

ШЫН
e-mail:shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчызы—1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге —1-03-88, чагаа —1-03-87, көдээ ажылагый, үлетпүр килдистери—1-17-09.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама.
Тираж 12548. Чагыг 143.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркомитединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.